

סדר הדורות על הפורפורה

– הארגמן והתכלת

חלק א' – במלכויות הקדומות

חלק ב' – במלכות רומי והלאה

תאריכי הגזירות, השכחה העולמית, והחידוש

מסדרת תכלת לחושבי שמו

נסדר ע"י אי"ש רפמן

אדר א' תשפ"ד

סדר הדורות על הפורפורה — הארגמן והתכלת

מכיל שני חלקים
מומלץ להסתכל בהקדמה לחלק השני

חלק ראשון - במלכויות הקדומות	חלק שני - במלכות רומי והלאה
תוכן העניינים :	תאריכי הגזירות, השכחה העולמית, והחידוש
הקדמה לסדר הדורות	תוכן העניינים :
א. בזמן האבות	הקדמה לחלק השני
ב. בין צור לחיפה	א. במלכות רומי בארץ ישראל
ג. הפיניקים המומחים בחלזון	ב. בחורבן בית המקדש
ד. לבוש המלכים בזמן התורה	ג. באימפריה הביזנטית
ה. במלכות מצרים	ד. תחילת הגזירות המתועדות
ו. במלכות המיתנים	ז. האזכור האחרון על שימוש בתכלת
ז. במלכות אשור	ח. בזמן הכיבוש הערבי
ח. בכניסת ישראל לארץ	ט. מפלה ראשונה לקונסטנטינופול בירת הביזנטים
ט. סחורתו של זבולון	י. סוף המלכות הביזנטית וסוף הפורפורה
י. במלכות מדין	יא. התעוררות החוקרים לחקר הפורפורה
יא. במלכות בבל	יב. גילוי התכלת
יב. במלכות פרס	יג. לסיכום דברי הימים
יג. במלכות יון	
יד. במלכות אדום - רומי	

- נספח - תרגומים מפליניוס
- הערות לסדר הדורות על הפורפורה - חלק ב'

אי"ש רפמן, ראב"ד 29 ב"ב
ברצוני לקבל הערות בפלי 0533174745

לבירורים בענייני התכלת : קו התכלת – פלי 0799100065

נדפס בחסות:

למהדרין במצוות!

ייצור והפצת פתילי תכלת לבני תורה

לפרטים ולהזמנות:

הרב מרדכי צדיק

055-6783288

info@tzitzit-techelet.com

tzitzit-techelet.com

סדר הדורות על הפורפורה – הארגמן והתכלת

הקדמה לסדר הדורות

במאמר זה יסופר על בגדי הפורפורה שהם נצבעו בדם חלזונות הפורפורה, הם החלזונות שהיו מפורסמים ביותר בעולם, ושמשו לבגדי מלכים ועשירים ועשו מהם תכלת וארגמן, ובהם היתה התעשייה המפורסמת בצור וצידון, ובנחלת ארץ ישראל בין צור לחיפה, כי החלזון מצוי במיוחד בצפון הארץ, וכן היה מצוי בעוד מדינות על שפת הים התיכון, אבל בפרס ובבל לא היו מצויים והם השתמשו בתוצרת הים התיכון.

חלזונות הפורפורה הם שלשה מינים המצויים באזור זה של הים התיכון, כפי שאנו מוצאים את שלשת המינים האלו בים, וכן אנו מוצאים את שלשת המינים האלו בחפירות בעשרות מקומות – שרידי התעשייה הקדומה, והתברר שהחלזון ארגמן קהה קוצים הוא המין המיוחד לצביעת התכלת, ולצביעת הארגמן ערבו יחד עמו את שני החלזונות האחרים ממשפחתו: ארגמן חד קוצים וארגמנית אדומת הפה.

על החלזונות האלו היו גזירות הרומאים, וחוסלה כל התעשייה, ונשכחה המלאכה בין מהיהודים ובין מהגויים, עד שלא נודע אפילו באלו חלזונות השתמשו לצביעה, וכשקראו על החלזון הנקרא "פורפורה" בהרבה ספרים עתיקים הנאמנים בתיאור הטבע בעולם, לא ידעו במה מדובר, וגם מי שיכל להעלות השערות במה כנראה מדובר, בכל זאת לא ידע כיצד צובעים בהם, עד שהגיעו למחקר מקיף ותגליות רבות שנמצאו בעשרות מקומות ערימות גדולות של קונכיות משומשות מהצביעה, וכן שרידי צבע וכלים ואתרי צביעה ואריגים צבועים והכל התברר באופן שלא ניתן להכחישו, וגם הצליחו ללמוד את דרך הצביעה השייך לחלזונות אלו. על כל זאת ידובר במאמר סדר הדורות שלפניכם.

חלק א' – במלכויות הקדומות

א. בזמן האבות

בתקופת האבות כבר היה מפורסם העסק בחלזונות כדאיתא במדרש רבה על הפסוק "מזמרת הארץ" [בראשית מ"ג י"א] דברים שהם מזמרים בעולם – חילזון וכו', עכ"ל. הנה שלחו זאת כמנחה למושל במצרים, ומכאן שהיה דבר ידוע במצרים ושידעו כיצד לצבוע בו, ובפשטות נראה ששלחו גושי דם חלזון מיובש כי דוחק לומר ששלחו חלזונות במים. [החוקר קוהוט בספר ערוך השלם הציע אפשרות לקרוא את המדרש בסמיכות חלזון-חמר, ופירושו חלזון האדום, ואינו נראה כלל שאין זה דרך דיבור של חז"ל, ומסגנון המדרש נראה שהמילה חמר היא מהמוצרים הבאים].

ב. בין צור לחיפה

כפי שזכר שהחלזון היה "מזמרת הארץ" אנו מוצאים בגמ' שבת דף כו. על הפסוק בירמיה נ"ב בחרבן א"י שמקום עסק החלזון היה בין צור לחיפה, וצור וצידון עדיין לא נכבשו ע"י נבוכדנצר באותו זמן, אלא רק לאחר חורבן הארץ כדאיתא ביחזקאל כ"ו, ובתחום א"י שנכבשה אז ע"י נבוכדנצר, מקום החלזון ועסקיו הוא בין צור לחיפה. ומעניין שישנם ב' מקומות שנקראו בשם "פורפיריון", אחד צפונית לצידון ואחד סמוך לחיפה [הארגמן עמ' 60].

ג. הפיניקים המומחים בחלזון

הפיניקים הם אומה [כנראה מזרע כנען] שהיו בעיר צור והיו מומחים בעסקי הים ובחלזון, וכן הם השתלטו על עוד חופים וארצות באזורי הים התיכון, ולפי אגדת העיר צור תחילת גילוי הפורפורה היה ע"י כלב שאכל חלזון ונצבע אפו וכו', וכן מצויר על מטבעות צור כלב שליד אפו חלזון. ויש חוקרים שהטילו ספק באמיתות אגדה זו [התכלת עמ' 358]. כלומר שיתכן שלא כך התחיל העסק בחלזונות, אבל אין ספק שכך סיפרו הפיניקים על עצמם ונמצא במקורות רבים, וגם אין ספק ששם היה מרכז תעשייה גדול כמו שמובא במקורות רבים, וכל השאלה היא האם הם היו הראשונים בעולם וכן ספק האם הם תמיד הצטיינו בכך יותר משאר

האומות. העם הפיניקי מוזכר במדרש רבה על הפסוק [בראשית מ"א נ"ד] ויהי רעב בכל הארצות "בפיניקיא ובערביא ובפלסטיני", ומובא ברמב"ן שם.

הרב הרצוג [במאמרו שנדפסו בסוף ספר התכלת בעמ' 358] כתב תחת הכותרת "אימתי התחילו הפיניקים לצבוע?" – הצטינותם המופלאה של הפיניקים כבר בתקופות הקדומות במלאכת הצביעה בדם חלזון הוא דבר ששום חוקר לא הטיל בו ספק, ואולם מקרא לא קראו... ביחזקאל כ"ז ז' אנו קוראים: תכלת וארגמן מאי אלישה היה מכסך... יש ראייה מכאן שהתכלת והארגמן של אי אלישה – לא של פיניקיא – היו יותר משובחים, כיוצ"ב באותו הפסוק אומר הנביא כי מצרים היתה מספקת לצור "שש ברקמה" ומכיון שאנו יודעים בבירור גמור שהשש של מצרים היה המובחר שבעולם וכו'. על כרחנו עלינו לבוא לידי מסקנה כי הצטינותם... מאוחרת הרבה לזמנו של יחזקאל. עכ"ל. ויש להעיר שמכיון שהצביעה התחילה כבר לפחות בזמן האבות, יש מקום לומר שבתחילה היו הפיניקים מצטיינים בזה ואח"כ למדו מלאכה זו שאר העמים וירד קרנם של הפיניקים ואח"כ חזר קרנם ע"י הצטיינות יתירה, ובסוף זמן בית שני אז הם הצטיינו במיוחד בשיטה חדשה של צביעה כפולה ונקראה "ארגמן צורי" וכמ"ש פליניוס. ויתכן שעל זה כתב סטראבו מאותה תקופה שהארגמן הצורי הוכיח את עצמו כדבר הכי יפה.

ועוד יתכן לומר שתמיד היו הצורים מצטיינים בזה, אבל בתקופתו של חירם מלך צור שהוא עשה עצמו אלוה, הופסקה הצביעה בצור מפני כבוד המלכות, שבעיר מלכות לא מתאים שיהיה ריח רע, וכבר כתב סטראבו שמפני הריח הרע לא נעים לגור בצור. ועוד יש לברר אולי הפיניקים בעצמם היו צובעים באי אלישה. ועוד יש מקום לומר בדוחק שלמכסה ספינות צריך להשתמש בפשתן ולא בצמר, ועיין בדברי הרב הרצוג שם בעמ' 363 שאפשר שהיו מומחים בצביעה שידעו לצבוע פורפורה על פשתן בשיטה מיוחדת שלא נודעה לצובעים הרומאים, אבל פשטות הכתובים נראה שבאו להזכיר את סחורות התכלת והארגמן המפורסמים. והתירוץ של כבוד המלכות נראה לי עיקר.

ד. לבוש המלכים בזמן התורה

הרמב"ן בפרשת תצוה על הפסוק לכבוד ולתפארת [שמות כ"ה ב'] כתב על בגדי התכלת והארגמן שהם היו בגדי מלכות וכתב: כי אלה הבגדים לבושי מלכות הן, בדמותן [י"ג כדמותן] ילבשו המלכים בזמן התורה... והלבישו כבן מלכי קדם, עכ"ל. ובזה למדנו שבאותה תקופה קדומה היה מקובל אצל המלכים לבושים דומים בסגנונם לבגדי הכהן הגדול וכמובן מדובר על סגנון הבגדים ולא שהיו דומים לחלוטין.

ומכאן נראה שהיה מקובל במלכויות ללבוש כמה בגדי מלכות ובצבעים שונים כבגדי כהן גדול, כמו שמצאנו בפרס, במגילת אסתר[ח' ט']. אמנם יכול להיות שהמצרים שהיו בארץ חמה ופרוצה לא לבשו בגדים רבים, אך יתכן איחוד של אריגים ומיני צבעונים בבגד אחד וברצועות וכדומה.

איתא במדרש הגדול במדבר ד' ה': אמר ר' חייא כל הכלים עור תחש מלמעלה ותכלת מלמטה, אבל הארון עור תחש מלמעלה ותכלת מלמעלה, ולמה, שכן דרכן של מלכים פורפירה שלהם תכלת, והארון הוא מלך על כל העולם, עכ"ל המדרש. לכאורה היה מקום לפרש שפורפירה שלהם תכלת ולא ארגמן שהתכלת חשוב יותר אצל מלכויות מסוימות, אבל נראה שאין כוונת המדרש להעדפת התכלת מהארגמן, כי הנידון שם ביחס לתחש ששאר כלי הקודש כוסו בתחש מבחוץ מעל אריגי הפורפורה ושונה מהם ארון הקודש שכוסה בתכלת מעל התחש, ועל זה הסביר המדרש לפי שהתכלת הוא מבגדי מלכים וה"ה הארגמן אך לא התחש. הגם שמדרש הגדול הוא מדרש מאוחר מ"מ הרי הוא מעתיק ממקורות קדומים. ועוד שבעל המימרא הזאת הוא ר' חייא, ומדובר כאן על לבוש המלכים בתקופת התורה, ונמצאנו למדים גם ממקור זה שהתכלת היתה לבוש המלכים בזמן התורה.

הלשון פורפירה במדרשים פירושו גלימת מלכים, ואנו יודעים שבאמת הם היו עשויים או מתכלת או מארגמן, ולעולם נעשו מחלזונות הפורפירה, ורק זה הוא מה שלבשו המלכים בזמנם, ולכן נקראו פורפירה. ומילה זו משמשת בד' משמעויות: א' שם החלזונות, ב' שם האריגים דהיינו הצמר הצבוע, ג' שם גוון, ולכמה גוונים מהחלזון קראו גוונים פורפיריים, אך בשם פרטי קראו פורפירה דוקא לצבע הארגמן וכן הוא בכל תרגומי התורה ליוונית, והד' שם לגלימת מלכים או נכבדי ארץ, והוא השימוש הנפוץ בלשון חז"ל. ומצאנו כיוצא בזה שאותה מילה משמשת גם לחומר הגלם וגם לתוצרת המוגמרת, שהמילה "שק" בתורה משמשת גם לסוג

האריג שהוא שק, וגם לתוצרת מוגמרת שעשו ממנו אמתחת ונקרא שק כמ"ש ויפתח הא' את שקו [בראשית מ"ב כ"ז]. ונמצא במקומות רבים בחז"ל "פורפירא דמלכא", וחז"ל השתמשו בשפה היוונית שקראו בשם "פורפירה" במבטא כעין אות יו"ד, ולא כהשפה הלטינית שקראו בשם "פורפורה" בוא"ו במקום היו"ד.

ה. במלכות מצרים

אצל מלכות מצרים אמנם הפורפורה היתה חשובה כמו שהובא בקטע הראשון שנשלחה כדורון ליוסף בתור מושל מצרים, מ"מ נראה לכאורה שבגדי שש היו בחשיבות ראשונה, שכן הלבשו את יוסף במינוי למשנה למלך במצרים [בראשית מ"א מ"ב], ונראה שבמינוי למשנה למלך או לשליש במלכות אז הלבשו בגד מלכות אחד ורביד זהב [כמו בדניאל ה' ז' ובתמיד דף לב.], אבל אצל המלכים בעצמם יתכן ששילבו בלבושם אריגים שונים כנ"ל, ואולי יש מקום לומר בדוחק שבגדי שש באו לבטא ענין מסוים על שעת מינוי תפקיד וכדומה ולא משום שזה הבגד החשוב יותר משאר בגדי המלכות, ורק זאת נדע בבירור שבדאי גם זה היה אחד מבגדי המלכות אצלם. אבל יותר נראה שלכה"פ בזמן יוסף היו בגדי שש חשובים יותר.

בפירש"י ז"ל בראשית מ"א מ"ב כתב: בגדי שש – דבר חשיבות הוא במצרים. ובספר פשטים ופירושים לרבי יעקב מוינא [נדפס בחומש אוצרות הראשונים] כתב: תימא והלא נילוס הוא פישון על שם שהוא מגדל פשתן וי"ל ש"מ [אולי צ"ל שמכל מקום] פשתן הטוב הוא יוקר במצרים, אי נמי היו יודעין לתקן ממנו מלבוש חשוב מה שלא ידעו בשאר ארצות עכ"ל. ובבאר היטב כתב: והטעם דנילוס הוא פישון כו' ומצרים היו עובדים לנילוס לכן היה חשוב בעיניהם ולא היה אדם רשאי ללבושן כי אם השרים, עכ"ל, אך יש מקום לומר שלא נאסר לאחרים ויחודם של המלכים הוא באיכות או בתיקון הבגד כמ"ש בפשטים ופירושים.

בקברי מלכי מצרים החנוטים נמצא שהולבשו בבגד תכלת, ולא נבדק אם זה מן החי או מן הצומח, ורק הפריחו השערות, והתווכחו בזה החוקרים בספר התכלת עמ' 363, ולענ"ד נראה שלא היו מלבישים מלך בחיקוי אלא בפורפורה, וגם טעון בירור האם השימוש באינדיגו היה נפוץ באותה תקופה באזור מצרים. ושמעתי שקשה לקבל רשות לבדוק אריג מהחנוטים כי האריגים מאד ישנים ומתפוררים. יש להסתפק אם לבוש החנוטים מלמד על העדפת התכלת מהארגמן, או שלצורך המתים התכלת עדיפה מפני שהצבע האדום שבחלזונות הוא פחות יציב ועלול לדהות לאחר זמן רב.

הרב הרצוג בעמ' 364 כתב בדרך השערה שהשימוש בפורפורה היה תלוי בתקופות, שהיו תקופות שמלכי מצרים התלבשו בחייהם בבגדי פשתן לבן והיו תקופות שהתלבשו בבגדי צמר צבועים, והוא רוצה לתלות זאת בפולחני מצרים שבזמן שהחשיבו את פולחן השמש החשיבו את הבגדים הצבעוניים, והוא הביא שיש סופרים רומאים שכתבו שמלכי מצרים התלבשו בפורפורה מאז ומעולם, אך הוא מתווכח עמם שאין זו ראייה רק על סמך לתקופתם ולא על התקופה הקדומה, כמו שמצאנו אצל יוסף שהלבשו אותו בגדי שש כשנעשה מושל במצרים, אבל לענ"ד נראה כמ"ש בשם הסופרים הרומאים שמאז ומעולם לבשו ארגמן וכנראה לבשו במקביל גם בגדי פשתן, וכן רואים להבדיל בבגדי הכהן הגדול שכוללים גם כתונת שכולה מפשתן וגם מעיל שכולו מתכלת, ויתכן גם שילוב באותו בגד, לכן אין צורך לחלק כדברי הרב הרצוג בין תקופת יוסף לתקופות אחרות.

ובספר הארגמן [עמ' 100] כתב: יוסף בן מתתיהו [בדמוניות 90.2]. מפרש את פסוקי המקרא ע"פ המציאות בימיו, שיוסף בהיותו משנה למלך מצרים, קיבל מפרעה סממני מלכות שונים, ובהם רשות להשתמש בטבעות וללבוש ארגמן. עכ"ל הארגמן. והוא לא ראה בכך סתירה לבגדי שש המוזכרים במקרא.

ו. במלכות המיתנים

הרב הרצוג כתב בספרו ובמאמרי ב"ההד" ונדפס בספר התכלת עמ' 362 וז"ל: עלי להוסיף כי זכרונה היותר קודם של תכלת הוא ברשימה של מתנות ששלח דוסרטו מלך המיתנים, לבנו של מלך מצרים שארס את בתו. זה מראה כי התכלת היתה חשובה מאד בימי פרעה אמונהופיס השלישי. עכ"ל. ועיין שם בעמ' 364 על תקופת אותו פרעה שהיה קודם ליציאת מצרים.

ולאחרונה נודע שנמצאו בארמונו החרב של מלך המיתנים חמשה שרידי בגדי תכלת שהתפוררו וצבעם עמד ביפיו, והם נבדקו ונמצא שמקור הצבע מחלזון הפורפורה, ודיברתי עם הרב אברהם גרוס שהוא יודע לברר

ענין כזה, והוא סיפר שיש רשימה של גווי האריגים שהתפוררו שם, והם מכמה אריגים צבעוניים, ומתוכם חמשה שנצבעו בתכלת, שלשה מהם בגוון חזק [כחול כהה] ושנים בגוון חלש [בהיר], והוא ראה תמונה משם שרואים גוון כחול גמור, והם נשארו לדורות בקברים שע"י הארמון, ולגבי התאריך יודעים שהוא מזמן התורה, כי ידוע שמלכות המיתנים חרבה [ואמרו שזה היה בימי המלך הנזכר] שכבשו אותם החיתים מבני כנען, ונשאר הארמון חרב מאז, והוא בסוריה סמוך לגבול לבנון, ומסופר שתאריך חרבנו כ-1340 שנה לפני הספירה הלועזית, דהיינו בערך שנת ב' ת"כ, והוא כ"ח שנה לפני יציאת מצרים.

ז. במלכות אשור

נמצאו בכמה כתובות אשוריות של משלוח דורות מהעמים הנכנעים למלך אשור [ואחד מהם מחזקיהו המלך] שנזכר בהם תכילתו וארגמנו [התכלת עמ' 359] שם בעמוד הבא כתב הרב הרצוג: בתלבושת של מלכי אשור נזכר מעיל של פורפור שמקצתו לבן... אמנם בארץ אשור כנראה לא היה הפורפור התכלתי מיוחד למלך, הנביא יחזקאל מזכיר פחות וסגנים באשור "לבושי תכלת" ארגמן לא נזכר כאן ביחזקאל, אפשר שהארגמן [הפורפור הנוטה למראה אדום] היה מיוחד למלך, עכ"ל. אך לבי נוטה לומר להיפך שהתכלת היתה חשובה יותר ולכן הוזכר אצלם דווקא צבע התכלת, ולא היה דרכם לאסור את בגדי המלך על הפחות והסגנים הנכבדים, וגם להמון העם לא בהכרח שאסרו, אך יצרו אותם למלכים באיכות ובגזרה ובצורה מובחרת יותר. והנה ביחזקאל כ"ז מוזכר שרוכלי צור בגלימות תכלת היו האשורים ולא הוזכרו גלימות ארגמן, ולפי דרכו של הרב הרצוג לא הוזכר הארגמן מפני הקפדת מלך אשור שלא ישתמש בו, אבל לפי דרכי אדרבה הסיבה שלא הוזכר הארגמן הוא מפני שהם העדיפו את התכלת מהארגמן.

בענין מה שכתב הרב הרצוג ע"פ מקורות שהיו לפניו, שבאשור לבשו המלכים בגד שמקצתו לבן, חשבתי בתחילה שכנראה בגדים לבנים היו בגדי מלכות כמו במצרים, אבל מסופקני בזה כי אולי כך היה דרך לבישת הארגמן שרק את שוליו צבעו בפורפורה, ומצאנו בחיי יוליוס (45) ובחיי אבגוסטוס (73) שקיסרים אלו לבשו בגדים שרק בשוליהם היה פורפורה. אך בדורות אחרים לבשו הקיסרים בגדים שכולם צבועים בפורפורה.

סוף דבר, הן במלכות מצרים והן במלכות אשור, אין לנו הוכחות ברורות איזה צבע מהפורפורה היה יותר חשוב אצלם, האם התכלת או הארגמן, אבל מאד יתכן שהעדיפו והחשיבו את צבע התכלת יותר מהארגמן לפי הסגנון המצרי שגם בגדי שש לבנים היו מלכותיים, ואינם מחפשים צבעים רועשים, ויש זיקה תרבותית בין אשור למצרים, וכמו שנמצא שבארמון בנינוה מצוירים ציורים מצריים, וכבר אמרו חז"ל שפרעה לאחר טביעתו בים סוף היה מלך בנינוה. [פרקי דרבי אליעזר פמ"ג].

ח. בכניסת ישראל לארץ

שבת זבולון קיבל את נחלת החופים שבהם מצוי החלזון, כמ"ש בדברים ל"ג י"ט ושפוני טמוני חול, וכמ"ש בגמ' מגילה ו. כולם צריכים לך ע"י חלזון, וכמ"ש בבראשית מ"ט י"ג וירכתו על צידון, ופירושו כמ"ש בתרגום שתחמומו מגיע עד סמוך לצידון, כפי שנצרך לו לעסקי סחורתו, והגר"א ז"ל פירש ביהושע י"ט י"ד שגבול זבולון מפסיק באמצע הגבול אשר והולך על צידון רבה ושם מתפשט קצת לרוחב כתבנית ירך, עכ"ל. וצידון היתה ידועה בעסק החלזון ונזכרת בספרים רבים יחד עם צור, בערים אלו התגוררו גויים וזבולון היה בחופים הסמוכים להם, וכן במדרש חז"ל בספרי בדברים ל"ג י"ט הוזכר בין כזיב לצור וחוף ימה של חיפה [לפי הגירסאות המדויקות]. נמצא שמלבד מה שהיה לו חלק בחוף הים ליד צידון שהיא רחוקה צפונית לצור, עוד היה לו את חוף הים שבין צור לחיפה באזור שבט אשר. [יש שהתקשו למצוא בספר יהושע היכן נזכר דבר זה שמפורש בחז"ל, ונראה שביהושע נזכרו רק שמות ערים ולא מגרשים שחולקו]. וראה בגמ' בבא בתרא קכב. אמרו שבגורל עלה זבולון ותחום עכו עמו, ופירושו בתוס' שאע"פ שעכו שייכת לאשר, מ"מ תחום עכו שייך לזבולון, והיינו שהוא קיבל חבל נחלה ליד הים לעסק החלזונות. וגם עיירות שאשר לא הוריש [כמו עכו] נשאר תחומם לזבולון. ובזה מוסברת גירסת ושיטת הרמב"ם [תרומות א' ז' על פי גירסתו בגיטין ז':] שבדרך בין עכו לכזיב למזרח הדרך הארץ טמאה משום ארץ העמים ולמערב הדרך טהורה, כי דווקא בסמוך לים נכבשה כל הארץ, אבל פנימה היו ערים שלא הורישו.

ט. סחורתו של זבולון

מלבד זה שזבולון סיפק לאחיו תכלת של מצוה כמ"ש בגמ' מגילה דף ו. כולם צריכים לך ע"י חלזון, וכן הוא בתרגום ירושלמי המיוחס ליונתן על הפסוק [דברים ל"ג י"ט] ושפוני טמוני חול, מלבד זאת עשה סחורה באריגי הפורפורה גם שלא לצורך מצוה, כמו שפירשו חז"ל בספרי על הפסוק [דברים ל"ג ט"ו] עמים הר יקראו, וכן הוא בפירוש ב' בפרש"י. וכן במדרש חז"ל המובא בתוספות השלם על התורה ובספר חידושי רבינו חיים פלטיאל [בראשית מ"ט י"ג] וז"ל: והמדרש אומר בשעה ששמע זבולון בכה לפני אביו ואמר לו מה אעשה לחוף ימים, אמר לו שבימים ספון דבר טוב וזהו חלזון, ועושים ממנו כל מיני צבעים ואתה תמכור אותם בדמים יקרים, עכ"ל. וממדרש זה למדנו שמהחלזון עושים כל מיני צבעים וכמו שידוע שאפשר לצבוע ממנו גם סגול, כי יש בו אדמימות שהיא איננה יציבה כל כך כהתכלת ובשעת הכנת הצבע אם מניחים אותו באור החמה האדמימות הולכת ומתפרקת עד שנהיה גוון כחול גמור, וא"כ אפשר לעשות ממנו הרבה גוונים מכחול עד סגול לפי כמה זמן שיניח אותו באור החמה [ויש עוד דרכים לזה]. אמנם אי אפשר לעשות ממנו את צבע הארגמן של התורה שהוא הנוטה לאדום, אך גם לצביעת הארגמן נצרך החלזון הזה [-הקהה קוצים] כי השתמשו בו בתערובת, ולפי הנראה בימינו לכל אחד יש מעלה בתערובתו, הקהה קוצים בריבוי הצבע וזמינותו בקרבה לחוף, החד קוצים ביציבות החלק האדום שבו שאינו מתפרק בקלות כהקהה קוצים, ואדומת הפה בריבוי האדמימות אבל צבעו דוהה כמ"ש פליניוס ולכן צריך לערבבה עם שני החלזונות האחרים. ויש להסתפק אם גם זה נכלל בלשון המדרש ש"עושים ממנו כל מיני צבעים" והיינו ממנו בתערובת, או שכוונת המדרש רק לצבעים שהוא צובע לבדו כנ"ל. ועל כל פנים כולם הם בכלל ברכת זבולון שהתברך בחלזונות הצובעים. כפי שחז"ל מנו את ברכותיו במדרש רבה פרשת נשא בקרבנות הנשיאים, שהביא שלש קרבנות כנגד שלש ברכות בפסוק שפוני טמוני חול שהם חלזון טרית וזכוכית לבנה.

י. במלכות מדין

מלכי מדין לבשו בגדי ארגמן, כמו שכתוב בשלל שלקח גדעון ממלכי מדין [שופטים ח' כ"ו] ובגדי הארגמן שעל מלכי מדין.

יא. במלכות בבל

בדניאל [ה' ז'] משמע שהארגמן היה הבגד החשוב ביותר במלכות בבל, שכן הוא הוצע עם רביד זהב ועם מינוי שלש במלכות, ורבי תנחום הירושלמי בפירושו לדניאל המצורף לרס"ג כתב על הלבשת הארגמן [שם]: ולשון זה כאן מורה כי בזמן מלכי פרס היתה לבישתו מיוחדת למלכים ולנכבדים בלעדי ההמון. עכ"ל. הרב הרצוג שם מציין שגם לפי ארכיאולוגים רומיים, התלבשו מלכי בבל בפורפורה. כמו כן יש ללמוד על השימוש בחלזון בבבל מהגמ' שבת כו. המזכירה שנבזרזאדן השאיר צידי חלזון ומפיקי צבעו מצור ועד חיפה ופרש"י לבגדי המלך. וגם פורפורה התכלת היתה לבוש מלכות כפי שלמדו המפרשים בביאור הגמרא שמדובר על בגדי תכלת וכן יש ללמוד מפשטות הגמרא שסתמה ולא פירשה, כי בין התכלת ובין הארגמן היו לבושי מלכות כידוע ממקורות נוספים. אך הארגמן היה במעלה חשובה קצת יותר כנ"ל.

ורואים שגם פורפורה התכלת היתה בגדי מלכות כמ"ש באסתר [ח' ט"ו] ודרכי מלכי פרס להתלבש בכמה לבושים, וכן ראיתי בציורים עתיקים מארמונות פרס שרואים שם מלך לובש כמה בגדים זה על זה, וברור שאז היו משתמשים בחלזון לתכלת של המלכים, ולא היו מלבישים את המלך בחיקויים, וכ"כ הראב"ע והאבן יחיא שמדובר בתכלת מהחלזון.

וכנראה פורפורה הארגמן היה במעלה גבוהה קצת יותר מפורפורה התכלת, ע"פ מה שמצאנו במלכות בבל כנזכר לעיל, אך גם פורפורה התכלת היתה בגד מלכות, וכבר בחז"ל השתמשו בשם פורפירה על בגדי המלכות של מרדכי היהודי בפרקי דרב אליעזר פרק נ', וז"ל: רבי פנחס אומר מלך מרדכי על כל היהודים שנאמר ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות, מה המלך לובש פורפירא כך היה מרדכי לובש, מה המלך עטרה בראשו כך היה מרדכי מעוטר שנאמר ועטרת זהב גדולה, עכ"ל, וכע"ז במדרש רבה, ומתוך שהקדימו את הפורפירא לעטרת זהב ש"מ שכוונתם ללבוש התכלת המוזכר בתחילת הפרק ולא רק ללבוש הארגמן הנזכר בסוף.

יב. במלכות פרס

ראשית כל, מתוך שפרס היתה יורשת מלכות בבל ירשה את הפורפורה, וכמ"ש רבי תנחום הירושלמי הני"ל בקטע הקודם, וכן היה שימוש רב בפורפורה התכלת ובפורפורה הארגמן בבית המקדש שסופקו על ידי המלכות הפרסית. גם בספר חיי אלכסנדר [פלוטרכוס עמ' 333] מסופר שכאשר כבש אלכסנדר מוקדון את שושן נפלו בידיו אוצרותיה, ובהם חמשת אלפים ככרות פורפורה שלמרות שאוחסנו שם במשך 190 שנה עדיין נשמרה איכותם, ע"י שימורם בדבש ושמן זית, עכ"ד. [דרך אגב גם האדמו"ר מראדזין העתיק קטע זה בהקדמה לספרו פתיל תכלת, אבל לא ידע מהו פורפורה], ונמצא כד עם כתובת מלכותית של דריוש מלך פרס ועליו כתמים של צבע פורפורה, ומוצג במוזיאון ארצות המקרא בירושלים.

בתקופה הפרסית יצאו מטבעות עם ציור חלזון, הן מטבעות של צור, הן מטבעות של קפריסין, שהיא האי אלישה [המוזכרת ביחזקאל כ"ז ז'] לדעת הרב הרצוג וחוקרים רבים [ויתכן ליישב גם את לשון התרגום ממדינת איטליה שכוונתו למדינות הים המסונפים לאיטליה כי איי לשון רבים]. ונמצאו שם מצבורים גדולים מאד של חלזונות משומשות מהצביעה, באתר השייד לפולחן האליל שלהם, וכנראה יצרו שם תכלת וארגמן לצרכי האליל וכנזכר בירמיהו י' ט' שהלבישו את האלילים בתכלת ובארגמן, ומהתוצרת העודפת עשו הרבה סחורה, ויתכן שמשם הגיע לעיר צור בפסוק הנזכר תכלת וארגמן מאיי אלישה [יחזקאל כז].

יג. במלכות יון

נמצא בקברו של פוליפס השני אביו של אלכסנדר מוקדון אריג יוקרתי של פורפורה מעוטר בפסי זהב [ספר הארגמן עמ' 109]. בגמ' [תמיד דף ל"ב.] מסופר שאלכסנדר מוקדון הלביש את זקני הנגב בגדי ארגמן עם רביד זהב. וזה דומה להלבשת דניאל במלכות בבל כנ"ל. וראה לעיל במלכות פרס שאלכסנדר מוקדון ירש מבירת פרס כמות גדולה של פורפורה.

בתקופת המכבים כתוב [במכבים א' ד' כ"ג] ויהודה [המכבי] שב לבזו את המחנה ויקח זהב רב ותכלת וארגמן-ים ועושר רב, עכ"ל, ומשמע שהחיילים היווניים לבשו זהב וארגמן ותכלת.

אריסטו היווני, רופא החצר של מלך יוון, ומורו של אלכסנדר מוקדון. כתב רבות על חלזונות הפורפורה, אורח חייהם והצביעה בהם.

יד. במלכות אדום - רומי

מלכות זו החשיבה מאד את צבע הארגמן, והפכה את בתי הצביעה שבצור לבתי צביעה ממלכתיים. ובתקופה הביזנטית [בערך משנת ד' ק'] גזרו גזירות רבות עד שחיסלו את כל עסק החלזונות מהעולם, מצד שני צבע התכלת היה מגונה בעיניהם, וכמ"ש פליניוס הרומאי בספר ט' פרק ס' וכמו כן הוא גינה את האבן הכחולה "לאפיס לאזורי" [שצבעה כעין השמים וי"א שהיא אבן הספיר], בספר כ"ג פרק מ"א.

משיכתו של "עשו – הוא אדום" לבגדים אדומים, נזכרת במדרשים רבה ותנחומא על הפסוק שדה אדום [בראשית לב ד'] הוא אדום ומאכלו אדום וגבוריו אדומים ולבושו אדום ומגיניו אדומים וארצו אדומה.

פליניוס הרומאי כותב [ט, ס"ג] יודע אני שצבע הפורפורה היה בשימוש תמיד, אבל בזמן רומולוס [המייסד האגדתי של רומא] רק בלבוש המלכים, אומרים שטולוס הוסטילוס [מלך רומא השלישי בשנת ג' פ"ח] הכניס לאופנה את הבגדים טוגה וטוניקה בעלות שולי הארגמן לאחר הנצחון על המלכים האוטרוסקים. עכ"ל.

מכאן ואילך נעבור בס"ד לחלק ב' – לפרט לפי השנים מהמלכות הרומאית ועד ימינו.

סדר הדורות על הפורפורה

– הארגמן והתכלת

חלק ב' – במלכות רומי והלאה

הקדמה: א. מכאן אעבור בס"ד לכתוב לפי השנים, וכתבתי את התאריך העברי שהוא העיקר, והוספתי תאריך לועזי שרבים השתמשו בו, ויש לציין שאע"פ שנסייתי לדייק בתאריכים לא יכולתי לדייק לגמרי, ופעמים רבות הוצרכתי לתרגם מתאריך לועזי לעברי או להיפך, ואינם מתחילים את השנה באותו זמן ויתכן שהוחלפה השנה.

ב. את דברי התורה העברתי להערות, ואת ההערות לסוף המאמר, כדי שת"ח שזמנו יקר יוכל לקרוא את המאמר מכאן והלאה בהפרדת ההערות בזמן שאינו יכול להרהר בדברי תורה. ואם יחולק המאמר לשניים ההערות יופיעו בסוף החלק הראשון.

ג. העדפתי להביא מקורות מספר הארגמן של החוקר המפורסם והמוסמך פ. זהר עמר [שומר מצוות ודבריו מתקבלים בקרב ת"ח], כי שם מציין בדיוק אל המקור הראשון, ושם בסוף הספר יש מפתח לפי שמות המחברים, וכך אפשר להגיע לכל מקור במדויק ובקצרה.

ד. ציינתי גם חלק מן הגזרות והשמדות שעברו על עמנו, כתגובה לשאלות תמוהות ששואלים מדוע לא התמודדו במסירות נפש על קיום מצות התכלת, אך גם לו יצויר שהיתה אפשרות להתמודד על זה, הרי הם היו צריכים להתמודד במסירות נפש על קיום מצוות רבות וחמורות ושנגזרו להעביר על הדת בשונה ממצות התכלת שגזרו לכבוד עצמם.

ה. מפני האריכות הודגשו הקטעים המדברים ישירות על הפורפורה.

ו. מאמר זה לא נכתב כתחליף ללימוד ההוכחות על חלזון התכלת שצריך לקבל מהעוסקים בנושא זה, אבל יש בכך ידע חשוב השופך אור ומשיב על שאלות רבות שנשאלו על ידי המנסים להכחיש את אמיתות התכלת.

סדר הדורות על הפורפורה – הארגמן והתכלת

חלק ב' – במלכות רומי והלאה

במלכות רומי, תאריכי הגזירות, השכחה העולמית, והחידוש.

א. במלכות רומי בארץ ישראל

ג' תרצ"ט 61 לפנה"ס.

מלחמת האחים הורקנוס ואריסטובלוס, וקראו לרומאים, ומאז ירושלים היתה למס עובד. בשנה זו התחיל השימוש בפורפורה מסוג מסוים שמאז והלאה היתה הפורפורה החשובה ביותר ונקרא הארגמן צורי – טריאן פורפור, (למרות שעד כה הפורפורה היתה פרנסת העיר צור, עד כה התואר "צורי" לא התייחד לגוון מסוים ושיטת צביעה מסוימת) שנצבעה במומחיות בצור בצביעה כפולה, שלפני שהצבע מוכן הוסיפו בו מארגמנית אדומת הפה לתוספת אדמימות, מחירו היה רב ושיבחו את מראהו שדומה לדם קרוש כהה וזהו מן הצד, ומאז הקיסרים לבשו את הארגמן הזה ונקרא גם בשם "ארגמן מלכותי", נפוס הרומאי הסמוך לאותה תקופה אמר: "בימי נעורי הפורפורה הסגול [- ויולט] בא לאופנה¹ אשר מחירו היה מאה דינר הליטרה, לאחר מכן בא האדום הטריניטי [מנמל טורנטוס בדרום איטליה], בעקבותיהם בא הפורפורה הצורי שהוכן בהשריה כפולה ושלא תוכל לקנותו אפילו באלף דינר הליטרה" [פליניוס ספר ט' 63].

בתקופה זו יצא ספר על האדריכלות של ויטרוויוס אדריכל רומאי, והוא מדבר על צבעים לציור - תמשיחי קיר, שצבע הפורפורה הוא המובחר ביותר, וכיצד ניתן לזייף את הפורפורה בתחליפים אחרים, ולצבע התכלת כתב שהתחליף הוא אינדיגו או איסטיס, ועוד כתב שיש הבדלים בצבע דמו ממקום למקום ותלה זאת במסלול השמש, ולפי המתרגמים הוא מזכיר שיש מקומות שצבעו כחול כפי מה שנמצא לאחרונה בטוניס, עוד הוא כתב שפצעו את החילזון בכלי ברזל והמכה סוחטת את הדם החוצה כמו פרץ של דמעות וממשיכים בעזרת מכתש. [ובזה מתוארת פציעה כפשוטה שהיא הוצאת הדם מן הגוף, ולא חיתוך כל בלוטת הצבע כפי שעושים בימינו, והיתה עדיפות לפצוע כדי שהדם לא יתערב עם חלקי בשר החילזון].

ג' תשט"ז 44 לפנה"ס. 114 שנה לפני חורבן ביהמ"ק.

נהרג בדמי ימיו הקיסר יוליוס. הוא גזר להגביל את השימוש בבגדי הפורפורה הצורי לפי גיל חברה ומעמד. (סוֹטוֹניוֹס חיי יוליוס).

ג' תשל"ט 21 למנינם 91 שנים לפני החורבן

מת סטראבו שכתב ספר גיאוגרפיה, וכתב על העיר צור: כשאירע רעידת אדמה כמעט נחרבה העיר... והתאוששה הן בגלל מיומנות אנשיה באומנות הניווט, אשר תמיד הפיניקים ככלל עלו על כל העמים, והן בגלל בתי צביעת פורפורה בעיקר כי הארגמן הצורי הוכיח את עצמו כהכי יפה שיש, יש לצודו בקירוב לחוף, ושאר צרכי הצביעה קלים להשיג, רוב בתי הצביעה בעיר גורמים שהעיר היא מקום לא נעים לגור, ומכל מקום המיומנות הגדולה של תושביה יוצרת עשירות, עכ"ל.

ג' תתכ"ו 66 למנינם 4 שנים לפני החורבן.

נשארו שנתיים לנירון קיסר שברח והתגייס בשנת תתכ"ח (68). קיסר זה אסר את השימוש בבגדי פורפורה והעניש בחומרה מטרוניתא שעברה על החוק, אבל התכלת עדיין לא נאסרה כלל, וגם הארגמן לא נאסר אלא רק בבגד שלם שכולו או שוליו ארוגים בפורפורה.

באתרי חפירות העיר דור שליד חיפה, נמצאו ממצאים רבים, קונכיות רבות משומשות ומתקן צביעה עם שרידי צבע, במקום זה התיישבו פיניקים (- צורים) בגלל שפע החלזונות שבים. ונמצאה שם מטבע נדירה של העיר דור עם ציור שנראה כחלזון, משנה זו 3-4 שנים לפני החורבן, זו מטבע נדירה שהוציאה העיר דור לעומת הרבה סוגים של מטבעות מהעיר צור, שהיתה גם המרכז הרומאי לייצור מטבעות ("כסף צורי"). [ספר הארגמן עמ' 65].

ב. בחורבן בית המקדש

ג' תת"ל, 70

חורבן בית המקדש וי"א בשנת תתכ"ט², יוסף בן מתתיהו [מלחמות ו' ח'] כתב שבאוצרות ביהמ"ק אוחסנו הרבה ארגמן ותולעת שני לצרכי הפרוכת. ועם נפילת הר הבית מסרו אחד הכהנים ושומר אוצר המקדש לידי טיטוס נכסים יקרים אלו כדי להציל את נפשם. עוד כתב שבטקסי הנצחון לבשו אספסינוס וטיטוס לבוש ארגמן כפי המסורת הרומאית, ולאחר מכן הכניסו את השלל לבית התיפלה ברומא ובהם "פרוכת הארגמן". עוד כתב שהארגמן שבפרוכת³ מקורו מדם של דגים [קדמוניות ג' 183]. וכן כתב פילון [כל זה הובא בספר הארגמן עמ' 26].

ג' תתל"ט, 79, כעשר שנים לאחר החורבן.

מת הסופר הרומאי פליניוס, שכתב את האנציקלופדיה המקיפה ביותר המכילה ספרים רבים על כל ענייני הטבע, ושימשה את העולם מאות שנים, הוא האריך יותר מכולם בענין הפורפורה.

רציתי להעתיק כמה קטעים ע"פ תרגומים מדויקים כי יש שתרגמו באופן גרוע ביותר שהכל מלא כפילויות וסתירות שאפילו ילד לא היה כותב ככה, אבל מפני האריכות העברתי את זה לסוף המאמר.

ג' תתקע"ה, 215

רב ושמואל מהדור הראשון של האמוראים היו בא"י וירדו לבבל י"א בשנת תתקע"ט. בתקופה זו חי איליאן סופר רומאי מחבר ספר אנציקלופדיה על בעלי החיים. הוא חזר על דברי קודמיו על הפורפורה, ועוד כתב שבכדי שהצבע יהיה חזק ועמיד ויפיק את הגוון האמיתי בטהרתו [- ליציל צבעיה. עיין שבת עה.] צריך לפצעו באופן שלא יסבול כי בגסיסתו מחמת הסבל הוא פולט את צבעו ונספג בעובי בשרו [ראה באריכות במאמר שכתבתי בבאור הגמרא]. בשנים אלו יצאו מטבעות צוריות עם ציור נשר וחלזון בין רגליו [עיין סנהדרין יב.], ואוחדו באותה מטבע שני הסמלים חלזון ונשר גם יחד. וישנם עוד עשרות סוגי מטבעות צוריות עם ציור חלזון, הן מתקופה זו של הרומאים והן מלפנ"כ מהתקופה הפרסית.

ד' מ"ד ליצירה, 284 למנינים.

הוכתר דיוקליטיאנוס, בסוף ימי רבי יהודה נשיאה נכדו של רבי [ירושלמי ע"ז ה' ד']. בימי דיוקליטיאנוס המצבעות בצור היו רכוש אימפריאלי [- רכוש המלכות], ובימיו הפכו לראשונה גלימות משי הארגמן לגלימות הקיסריות [- שבתחילה היו גלימות צמר כמ"ש פליניוס] (ספר הארגמן עמ' 100). אח"כ שמעתי שיתכן שהרבה זמן לפני כן כבר היו בתי הצביעה שבצור רכוש האימפריה, ודאקליטיאנוס רק שלח ממונה לתפקיד זה מטעמו.

ד' ס"א, 301

דיוקליטיאנוס בשנותיו האחרונות [מת בשנת ס"ה 305] הוציא צו על מחירי המקסימום לפורפורה ולחיקוי הפורפורה מחולק לעשר דרגות. הראשון ליברה של משי צבוע בפורפורה 150,000 דינר, השני צמר הצבוע בפורפורה באיכות המובחרת 50,000 דינר, והאחרון צמר הצבוע בחיקוי באיכות הגרועה 300 דינר. [הארגמן עמ' 114]. נלמד מכאן שעדיין לא היה איסור לסחור בפורפורה, אבל יתכן שלארגמן המלכותי ניתן מחיר מופרז בכדי שלא ישתמשו בו הדיוטות.

ד' ע"ב, 312

הוכתר ברומא הקיסר קונסטנטינוס הגדול מייסד המלכות הביזנטית, התנצר והשליט את דת הנצרות ומאז נעשתה המלכות נוצרית לדורות ורדפה את היהודים. הוזכר במפרשי ספר דניאל ובמעניי הישועה לרב אברבנאל מעיין ב', ג'. ומעיין ח', ה'. ומעיין י"א, י'. ומעיין י"ב, שער ב', ד'. וזה לשונו בסוף מעיין ב': שהקיסר קונסטנטינוס הגדול כאשר קיבל תורת ישו הנוצרי היה מושל בכל ארץ אפריקה ועל רוב ארץ אסיאה, והוא הכריח כל משפחות האדמה שהיו תחת ממשלתו לקבל על עצמן דת ישו הנוצרי ואמונתו, ובאופן זה היו כל בני ישמעאלים ובני קטורה ושאר העמים שהיו נכנעין תחת ידי הרומיים מכלל הנוצרים... עד אשר קם מחמד נביא הישמעאלים... תמיד נשארו בדתי הישמעאלים אמונות רבות משרשי דת ישו נוצרי שהישמעאלים מאמינים בהם כנוצרים עצמן. עכ"ל.

ג. באימפריה הביזנטית

ד' פ"ד 324

קונסטנטינוס קם מכסאו שברומא ובנה לעיר בירה את העיר ביזנץ [לכן נקראו הרומאים המזרחיים ביזנטים] ואח"כ קרא לה על שמו קונסטנטינופוליס, והיא עיר הרשעה שרדפה את היהודים בגזירות רבות, [ראה תרגום ירושלמי המיוחס ליונתן במדבר כ"ד פסוקים י"ט וכ"ד]. בתקופה זו המליכו את אביו אחרי פטירת רב יוסף, והוא שאל את רב שמואל בר יהודה שירד מא"י כיצד צובעים את התכלת [מנחות מב:]: מלכות זו החשיבה בחשיבות יתירה את הפורפורה, וגזרה גזירות מרובות על עסקי חלזונות הפורפורה ואריגי הפורפורה בין התכלת ובין הארגמן, ולעת עתה בגזירותיו יש עונש מות לבעלי עסק בלתי חוקיים שיגרמו לקלקול בבתי הצביעה הממלכתיים שבצור. בחיבור "תיאור העולם והעמים כולם" שחובר בערך באותה תקופה נכתב: גם צרפנד וקיסריה ושכם ולוד שולחות ארגמן אמיתי [הארגמן עמ' 41]. מכאן שבערך בתקופה זו עדיין היה זמן שלא נאסר לסחור בפורפורה, אך תוך שנים ספורות סמוך לזמן זה התחילו הגזירות.

ד' צ"ז 337

מת קונסטנטינוס הגדול ולהבדיל לאחר שנה נפטר אביו והוכתר רבא [רש"ג]. לאחר מות קונסטנטינוס התחלקו בניו במלכות. קונסטנטינוס השני משל באזור צרפת ספרד ותרקיה, ואחיו קונסטנטינוס [חסר נו"ן] משל באזור סוריה מצרים וא"י, והוא רדף את דת ישראל וגזר על קידוש החודש כמ"ש בסנהדרין י"ב. ואז כבר התחילה האכיפה על התכלת וגם זה נזכר שם בגמ', ומסתבר שהגזירות לא מתחילות מיד בעונש מות אלא בהדרגה. ובפרט בדבר כזה שהיה בשימוש נרחב אצל כלל הציבור, ומצאנו גזירת מות אצל ולנטיניאן שמלך י"ב שנה אחרי פטירת רבא, ונראה שהיו גזירות קודמות בעונש קל יותר, או שלא נכתבו או שלא ראו טעם להעתיקם אחרי שהוחמרו הגזירות, ונוסח הגזירות שנשמר לדורות הוא רק מה שהעתיק יוסטיניאנוס לאחר 180 שנה.

ד' קי"א 351

שנה אחרונה לחיי רבא, נפטר רב מנא בציפורי ונקבר שם בכבוד, ואחר כך הגיעו ימי הרעה, שהמושל קונסטנטינוס גאלוס שהיה בן דודו ומושל תחתיו של הקיסר קונסטנטינוס השני, קיבל את החשד שהעלילו הנוצרים על יהודי ציפורי שמרדו במלכות, ושלח את שר הצבא ארסיקינוס, והרג את כולם [נזכר בירושלמי יבמות פרק ט"ז]. והחריב את ציפורי טבריה לוד ושכם, ושמו מרכזי התורה. עוד כתוב על המושל הצורר קונסטנטינוס גאלוס הנ"ל שהוא תפס ועינה אנשים על חשד בגידה באריגת בגד פורפורה מלכותי בצור.

ד' קי"ד 354

משמים נפקד דם היהודים על הקיסר קונסטנטינוס השני, והוא נהרג ע"י אחיו הקיסר קונסטנטינוס [חסר נו"ן] שלקח גם את חלקו של אחיו בקיסרות. אמנם הופסקה הריגת היהודים אך לא הופסקה רדיפת דת ישראל, וראו חכמי ישראל שצריך לתקן את הלוח העברי.

ד' קי"ט 359

הנשיא הלל האחרון תיקן את הלוח העברי.

ד' קכ"א 361

מת קונסטנטינוס והוכתר יוליאנוס שכפר בנצרות ודיבר טובות ליהודים, אך הוא מת בשנת ד' קכ"ג 363.

ד. תחילת הגזירות המתועדות

ד' קכ"ד 364

הוכתר הקיסר ולנטיניאנוס והוא היה הקיסר הגדול לכלל האימפריה הרומאית ולקח לשליטתו את רומי המערבית. ומינה תחתיו לשלוט על רומי המזרחית – ביזנטיון את הקיסר ואלנס.

הקיסר ולנטיניאנוס גזר לאסור צביעה וסחורה בפורפורה ועונש מות לעובר על כך. ועל צו זה חתמו גם הקיסרים שאחריו תיאודוסיוס הראשון וארקדיוס.

נוסח הגזירה "אין רשות לאיש פרטי לצבוע או לחלק [יש אפשרות לתרגם כמו להפיץ, ויותר נראה לתרגם כמו לכתוש ולפצח (הארגמן עמ' 165)] פורפורה, בין במשי ובין בצמר, אשר נקרא בלאטה [פירושו ארגמן – דם], אוקסי בלאטה [פירושו ארגמן אדום צח – בהיר], וגם היקינטא [תכלת ויש גורסים ינטינא שהוא סגול], אם בכל זאת מישהו ימכור אריג של המורקסים [- חלזונות הארגמן] הנ"ל להוי ידוע כי רכשו וגם ראשו עומדים להחרמה, עכ"ל. אין טעם לדון בגירסאות אם הוזכר כאן תכלת או סגול הקרוב לכחול, כי גם לו יצויר שלא נכלל פרט זה כעת, מכל מקום עם המשך תקופה זו הכל נכלל בגזירות, וגם כעת אנו רואים שהגזירות כללו גם את הגוונים שלא לבשו הקיסרים וגם צמר שלא לבשוהו, ומטרתם היתה לחסל את כל ענף הצביעה והעיסוק בחלזונות כפי שאכן אירע. הערת הר"א גרוס: אפילו אילו לא הייתה גזירה במיוחד על התכלת, מ"מ לא היו רשאים להשיג את החלזונות, מפני הקפדת הרומאים ששמרו על עסק הצביעה בהם.

נב. ישנה גזירה מאוחרת באותו נוסח אך בהשמטת פירוט הצבעים, שכך נאסר בכל אופן בין בצמר ובין במשי, והיא מחוקי בסיליקא 82,1,19 והיינו שהגזירה יצאה ב"ביסיליקא" והוא בנין בית משפט גדול עי' בגמ' סוכה נא: ונראה לי שגם בגזירה הראשונה שפירוט את הצבעים כוונתם לאסור את כל הצבעים. וכללו אותם בשלשה מחלקות של צבעים, שהם האדום החזק, והאדום החלש, והכחול עם הסגול הנוטה אליו.

ד' קכ"ח 368

י"א שאז נחתם התלמוד הירושלמי וי"א בשנת קנ"ה, ועכ"פ זהו דור אחרון של אמוראי א"י.

ד' קל"ה 375

מת הקיסר ולנטיניאנוס, [ובנו גרטיאנוס מילא את מקומו ברומי המערבית, וואלנס הנ"ל בשנת קכ"ד המשיך למשול ברומי המזרחית], בשנה זו הגותים התישבו באזור טורקיה והם היו בעימותים תכופים עם הרומאים. מקור העם הגותי בחצי האי הסקנדינבי צפונית לגרמניה, וחלקם פרשו ונדדו מערבה ונקראו ויזיגותים שפירושו הגותים המערביים, הם פלשו לארצות שונות ובשנת ק"ע כבשו את רומא לתקופה קצרה, ולבסוף היו בספרד [ראה אנציקלופדיה לב"י ערך ויזיגותים]. ולעומתם האוסטרוגותים – הגותים שפרשו מזרחה, כבשו את רומא לתקופה ממושכת משנת רל"ו עד שהושמדו בשנת שט"ו.

הקיסר גרטיאנוס וכן הקיסרים שאחריו ולנטיניאנוס ותיאודוסיוס הראשון וארקדיוס הוציאו גזירה: "מי שמעיז להשתמש בספינה המיועדת לדייג פורפורה ישלם קנס שני פאונד זהב לאוצר" [קודקס, יוסאנינוס 11.8.9].

ד' קל"ט 379

הוכתר תיאודוסיוס הראשון לקיסר רומי המזרחית (- ביזנטיון), גם הוא חתם על הגזירה הנ"ל של ולנטיניאן על צביעת ומכירת פורפורה. ובשנת קנ"ג (393) גזר על בגדי השחקנים שגם הם לא ישתמשו בבגדי פורפורה.

ד' קנ"ד 394

הוכתר תיאודוסיוס הראשון הנ"ל לקיסר כולל גם לרומי המערבית [רומא והמדינות המערביות] מלבד היותו קיסר רומי המזרחית [ביזנטיון וכל שאר המדינות שעל הים התיכון] ובמלכו עליהם הוא נתן לגותים זכויות שגרמו בעתיד לנפילתה של רומי המערבית.

ד' קנ"ה 395

י"א שאז נחתם התלמוד הירושלמי. ולהבדיל אז מת תיאודוסיוס הראשון, ואחר מותו חולקה המלוכה לשני בניו, ארקדיוס הוכתר לקיסר ביזנטיון, והונריוס הוכתר לקיסר רומי המערבית.

ד' קנ"ז 397

בתאריך זה נחתם צו הקיסר ארקדיוס "כפי ההוראה שכבר התקבלה גם עכשיו אנו מורים שאף אחד מלבד שר המסחר אין לו הזכות לקנות משי מהזרים", ההגבלה למעט את השימוש במשי היא בגלל שגלימות הקיסרים היו מפורפורה במשי. על אותה גזירה חתמו גם הקיסרים שלפניו ולנטיניאן ותיאודוסיוס

הראשון, וכמו כן הגזירה הראשונה הנ"ל על האיסור לצבוע ולסחור בפורפורה חתומים עליה שלשת הקיסרים האלה.

נ.ב. השתמשתי בהגדרת "חתימה" כשאר שם הקיסרים מופיע על הגזירה, הגם שלא ברור לי אם הם חתמו בידם או שהורו בניהם, וכאשר שלשה קיסרים רשומים על אותה גזירה, הגזירה יצאה מאת שלשתם, ויתכן שעברה כמה ניסוחים עד התאריך הרשום על הגזירה שהוא הניסוח האחרון.

ד' ק"ס 400

כנראה סיום אמוראי ארץ ישראל עקב צרות הביזנטים.

ד' קסז 406

בתאריך זו נחתם בקונסטנטינופול צו הקיסר ארקדיוס "אנחנו מורים, אשר משי צבוע בפורפורה וגלם משי מכל סוג שהוא, ימסר רחוף למחסן הקיסרי, קנס של עשרים פאונד זהב יפקד על מנהלי לשכת המיסים אם ינתנו לעבור החוקים הקיסריים", יש לציין שעד כה שמענו גזירות על צביעה וסחורה וכעת הוחמרה הגזירה שצריך גם להסגיר את הנמצא בבתים. על גזירה זו חתמו גם הונריוס אחיו של ארקדיוס שהיה קיסר רומי המערבית וכן חתום על צו זה גם הקיסר תיאודוסיוס [כנראה הוסיפו את חתימת תיאודוסיוס השני לאחר מות אביו ארקדיוס], וכמו כן שלשת קיסרים אלו חתומים על הצו "אנחנו לא מתירים בדי צמר צבוע עם צבע מהול לחקות [צבע] מורקסים הקדוש, וגם לא מתירים הצבוע תחילה באדום – ורד להיות צבוע אחריו בשום צבע, אבל אנחנו לא מונעים מהזכות לצבוע בד טבעי בשום צבע [אחר], מי שינסה לעבור יקבל עונש מות". כל הגזירות שהזכרתי הועתקו מספר החוקים של יוסטיניאנוס שהעתיק את נוסחאות הצוים העתיקים למפרע מתחילת המלכות הביזנטית.

נמצא שגזירות הפורפורה תקפו על כל מפרצי הים התיכון, כי הם התקבלו בין באימפריה המזרחית ובין באימפריה המערבית, שהרי גם הונריוס חתם עליה, וכן אחר כך ידוע שספרי החוקים כגון קודקס תיאודוסיוס התקבלו גם ברומא. ראה לקמן שנת ק"צ.

ד' קסח 408

מת ארקדיוס החתום על כל הגזירות הנ"ל, אחריו היה בנו תיאודוסיוס השני שהיה ילד והמתינו לו עד שיגדל.

ד' קעה 415

נפטר מר זוטרא בבבל, ואחריו היו רבינא הראשון ורב אשי שנפטר בשנת קפ"ז [רש"ג], ובאימפריה הביזנטית היהודים נרדפים, בשנה זו גרוש יהודי אלכסנדריה, ולפני שנה עלילת דם בסוריה. ובאימפריה הרומית-מערבית הגותים נלחמים וכובשים ארצות. בשנת ק"ע הם כבשו את רומא לתקופה מסוימת עד שמת מלכם, ואח"כ עברו לאזור צרפת וספרד והגיעו לכבוש את קצה ספרד משנת קעב [412] וראה לקמן בשנת רל"ו [476] שאז נחרבה האימפריה המערבית לאחר תקופה של התפוררות.

ד' קפ"ד 424

הקיסר תיאודוסיוס השני מחוקק חוקים רבים ומחמיר את החקיקה על הפורפורה, ואוסר להחזיק בבית בגדי פורפורה שאינם מהולים בצבע אחר, ואפילו לא לארוג שום חוט שתי או ערב, וכל בגד צבוע בפורפורה אמיתי ולא מהול צריך למוסרו לאוצר הקיסר, וחומרתו של העובר על החוק כמורד במלכות [11.9.4]

בלשון הגזירה מוזכר "דם קונכיליא", אם הכוונה לתכלת כמו אצל פליניוס ה"ז גזירה מפורשת על התכלת, אבל נראה ע"פ מקורות אחרים שמאותה תקופה והלאה קראו בשם "קונכיליא" לחלזונות בעלי הקונכיה, ולא מדובר על צבע מסוים, בניגוד לתקופתו של פליניוס שבדבריו מוכח שקונכיליא זהו תכלת, וקונכיה הוא כתב בלי אות למ"ד – L.

ד' ק"צ 430

תיאודוסיוס השני קיסר האימפריה המזרחית כותב ספר חוקים משנת קפ"ט 429 עד קצ"ח 438 ומעדכן בשיפור מחדש את חוקי כלל האימפריה הרומאית. ודבריו התקבלו גם על הסנאט והאימפריה המערבית, לקיסר זה מיחסים את ביטול הסנהדרין. קיסר זה מת בשנת ר"י – 450 אבל רוח גזירותיו לא בטלו.

בקובץ החוקים של קיסר זה ישנן עשרות תקנות שונות הקשורות לאגודת דייגי החלזונות וצבעי הארגמן, הן עוסקות במגבלות המוטלות על מי שמבקש להשתחרר מהחברות בהן [ספר הארגמן עמ' 101 ע"פ חוקי תיאודוסיוס].

גזירות הפורפורה וכן כל גזירות הביזנטים לא תקפו בבבל שהיתה תחת מלכות פרס, ולכן היה להם תכלת בכל תקופת האמוראים ואולי גם בתקופת רבנן סבוראי עד סמוך לתקופת הגאונים, אבל אח"כ היה מחסור בתכלת מפני שמקום גידולו של החילזון הוא בים התיכון שעל חופיו ומפרציו הרבים שלטו הרומאים. ואמנם יתכן שבמשך כמה שנים שלחו במחתרת, אבל כיון שהגזירות נמשכו שנים רבות, לא יכלו להמשיך ולמסור נפשם לסכנה, ובפרט שהיו שמדות וצרות שהיו צריכים להתמודד עם המצוות המחויבות והחמורות, ושגזרו להעביר על הדת, לעומת גזירה זו שהיא לא נגזרה להעביר על הדת, ולכן בסופו של דבר פסקה התכלת מישראל כמו שפסקה מכל העולם.

ד' קצ"ו 436

התגלה למלכות שלמעלה משלש מאות ליברות של משי צבוע בפורפורה נצבעו בחשאיות, והדבר הוגדר כפשע וכמרידה במלכות. לכן נקבעו תקנות נוספות שנועדו למנוע הונאות אלה, כמו משלוח של פקידים מלשכות המס והרשם הממשלתי לפיקוח במפעלי הצביעה של "פיניקיה" [=צור]. [ספר הארגמן עמ' 101 ע"פ חוקי תיאודוסיוס 10, 20, 18].

ד' רט"ו 455

שמד של יזדגרד מלך פרס, גזר על השבת ובקשו רחמים עד שבלעו תנין בביתו. [רש"ג]. השמד היה כשנפטר רב נחמן בר רב הונא ואחריו הכתירו את מר בר רב אשי ובימיו היה טוב לישראל [וזה הועיל לאסוף את השמועות לסיים את התלמוד] ולכן נקרא שמו "טביומי" ובשם זה היה חותם, [ראה בגמ' בבא בתרא יב:].

ד' רכ"ח 468

נפטר בבבל מר בר רב אשי שנקרא טביומי בגלל שהיה טוב בימיו לישראל [רש"ג].

ד' ר"ל 470

נהרגו בבבל רב אמימר בר מר ינוקא ורב משרשיא בר פקוד ורב הונא בר מר זוטרא ריש גלותא [רש"ג]. בא"י הקיסר ליאו גוזר עונש מות למי שיעז לעשות דיו מדם פורפורה כחותם המלכות [1.23.6].

ד' רל"ד 475

נפטר רבה תוספאה מאחרוני האמוראים, ונסגרו כל בתי כנסיות שבבבל ונלקחו היהודים לאמגושים [רש"ג]. ועיין בספר דורות הראשונים.

ד' רל"ה 475

נפטר רבינא [השני] שהוא סוף הוראה, ונחתם התלמוד מהאמוראים [רש"ג].

ד' רל"ו 476

הגותים המזרחיים [אוסטרוגותים] כבשו את רומא ושרפוה באש ושלטו באיטליה כשבעים ושמונה שנה [הוזכר בישועות משיחו לחכם אברבנאל ח"ב, ב' ב']. ידוע שהם המשיכו לנהוג כפי חוקי הרומאים גם בעת שליטתם. הגותים המערביים [ויזיגותים] השלימו את כיבוש ספרד בין השנים ד' רכו [466] עד ד' רמד [484]. באנציקלופדיה לב"י ערך ויזיגותים כתב: במשך כמאתים שנה התקיימה מלכות זו, אשר נהג בה שלטון פאודלי שהביא לדיכוי המוני העם, כשהכנסייה שלטה במדינה וגזרה גזרות ושמדות על היהודים, סופה שנכבשה ע"י צבאות המוסלמים שפלשו אליה באירופה בשנת ד' תע"א.

ז. האזכור האחרון על שימוש בתכלת

ד' ר"ס 500

חתימת התלמוד מרבנן סבוראי וי"א בשנת רס"ה (505). במנחות מג. מצאנו את האזכור האחרון על שימוש בתכלת שהובאה לבבל בשנותיו של רב אחאי הסבוראי ומכאן ואילך לא ידוע, וכנראה בבבל ופרס שלא

נאסרה התכלת המשיכו ללבוש עד שבלו הבגדים, גם אצל הגויים לא ידוע על שימוש בתכלת מהחילזון לאחר שהביזנטים עצרו את ההפצה, ומסתבר שהיהודים היו אחראי לובשי התכלת בעולם.

ד' רס"ו 506

נפטר רב אחאי בר רב הונא שזכר כמה פעמים בתלמוד וכן במנחות דף מג. [ע"פ רש"י]. ויש מי שמקדים בהרבה את שנת פטירתו. נ. ב. בתוס' זבחים קב: ובכתובות ב: דנו אם אכן הוא היה מרבנן סבוראי או שהיה מהאמוראים, ומקובל כדעת הרשב"ם שהיה סבוראי, אבל בודאי אין זה רב אחא משבחא הגאון שעשה שאילתות, ויש טעות סופר בתוס', כמ"ש בספר דורות הראשונים ובתולדות תנאים ואמוראים ובמבוא לתלמוד שוטנשטיין.

ד' רע"א 511

נפטר רב אחאי השני בר רבה בר אבוא, והוות זעפא [רש"י] פי' כנראה שהיתה גזירת מלכות.

ד' רפ"ז 527

הוכתר יוסטיניאנוס בבזנטיון. בימיו האימפריה הרומית-ביזנטית היתה במיטבה [ביחס לשאר השנים מאז שהיא נפרדה מרומי המערבית], והוא היה גם רומאי כפשוטו כי גם איטליה עברה לשליטתו כדלקמן.

ד' רפ"ט 529

בשנה זו יוסטיניאנוס הוציא ספר חוקים ועדכן את החוקים הרומאים, וכמו כן העתיק למפרע גם את הגזירות הישנות החל מתחילת המלכות הביזנטית, ומספרו הועתקו הגזירות הראשונות על הפורפורה.

ד' ר"צ 530

יוסטיניאנוס בונה בתי תיפלה במקום המקדש משנת ר"צ (530) עד שנת רצ"ח (538)

ד' רצ"ג 533

יוסטיניאנוס רודף את היהודים, אוסר קיום מצוות, ומתערב במנהגי בתי הכנסת וקריאת התורה ולימוד התורה וננקטו עונשים שונים כולל מלקות גלות והפקעת רכוש. רשמית הוא גזר לסגור את בתי הכנסת, אך בפועל לא מימשו גזירה זו חוץ מאחד המקומות שהפכוהו לכנסייה רח"ל.

ד' רצ"ד 534

בעודו מיצר לישראל, הוא כבש את קרתגו [טוניס] שבצפון אפריקה, מהוונדלים [שבט גרמני שעל שמו התקבל התואר ונדלים] שהשתלטו עליה, והשמידם, וחזרה קרתגו לרומאים לכמאה וחמישים שנה. יהודי המקום נרדפו והוא הכליל אותם בקטגוריה אחת עם עובדי האלילים. לאחר משימה זו הוא פנה להלחם באוסטרוגותים שכבשו את איטליה.

ד' ש' 540

גזירות קשות בבבל משנאת מלכי פרס והתבטלה ישיבת בבל עד שנת שמ"ט [רש"י] הפרסים ניצלו את המלחמה הממושכת באיטליה, להילחם נגד הרומאים 12 שנה ללא הכרעה. והסתיימו בשנת ש"ב בהסכם שלום לטובת פרס.

ד' שטו 555

איטליה חזרה למלכות הרומאית לשליטת יוסטיניאנוס, שלאחר כמה שנות מלחמה הוא הכניע את הגותים [אוסטרוגותים] והשמידם.

ד' שיח 558

גזירות כוללות בבבל עד שנת ש"מ [ספר דורות הראשונים].

ד' שכה 565

מת יוסטיניאנוס אבל רוח גזירותיו לא פסק, ולאורך תקופה זו עד הכיבוש הערבי היו רדיפות ליהודים ובפרט על קיום המצוות.

גם בענין הפורפורה הגזירות המשיכו. ולסיכום תקופה זו ניתן לומר שהרומאים הצליחו לחסל את כל ענף הצביעה בפורפורה, ולא נשארו רק בתי הצביעה הממלכתיים בצור, ומלאכת הצביעה הלכה והשתכחה מן העולם, ונעשתה סוד מלכותי, והעולם עבר לשימוש בתחליפים אחרים לארגמן. האפיפיורים ברומא קבלו את בגדי הפורפורה מהביזנטים [לפי רוב החוקרים], אך לדעת בורן בתקופה מסוימת יצרו פורפורה באיטליה ולפחות עד סוף המאה הי"ב למנינם [שנת תתק"ס סמוך לכיבוש קונסטנטינופול בשנת תתקס"ד]. על כל פנים נראה שמשנת תתקס"ד שום קיסר ביזנטי או שליט לטיני לא יכל להחזיק בתעשייה זו [הארגמן עמ' 107]. ומי שכתב שהאפיפיורים לבשו פורפורה עד בערך שנת ר"כ 1460, כתב זאת על פי הנחה שהם היו תלויים בקיומה של המלכות הביזנטית שנפלה בשנת ר"ג 1453, אבל כנראה הופסקה הצביעה כבר בפילתם הראשונה כנ"ל.

נ. ב. החכם ר"א גרוס העיר על הדברים המפוקפקים של בורן: כל כך מאוחר? מאין לו? לידיעתי יש רק ממצאים שמצאו בקונסטנטינופולוס וגם מצאו בקורינט עד תחילת המאה הי"א ולא מאוחר מזה. רק מסתבר שהמשיך בקונסטנטינופולוס עד שנהרס ע"י הנוצרים ב-1204 [תתקס"ד].

ד' שמ"ט 589

רב חנן מאישיקיא פותח את ישיבת הגאונים. [רש"ג]

ד' שני"ג 593

תחילת מנין שנים מוסלמי.

ד' שע"ד 614

הפרסים נלחמו וכבשו את ארץ ישראל מהרומאים כעשר שנים עד שהרומאים התגברו וחזרו לשלוט על ארץ ישראל – ובינתיים האיסלם מתפתח בעולם.

ד' ש"צ 630

הקיסר הרומאי-ביזנטי הרקליוס ממשיך ורודף את יהודי א"י וטובח בהם הי"ד.

ח. בזמן הכיבוש הערבי

ד' שצ"ד 634

הערבים כובשים מהרומאים את אזורי ארץ ישראל.

בתי הצביעה שבצור נפלו לידי המוסלמים, הביזנטים העבירו את התעשייה לביזנטיון. המוסלמים לא החשיבו את צבע הפורפורה [עיין בהערה 11], ולכן רבים שיערו שכנראה בעת שכבשו את בתי הצביעה החריבו אותם, וכן נקטו האדמו"ר מראדזין והרב הרצוג, לעומת זאת זהר עמר [מגדולי החוקרים שומר תורה ומצוות מח"ס הארגמן וש"ס] טוען שהמשיכו לייצר פורפורה תקופה מסוימת כמו שנראה מתעודת משלוח לוינציאה, אבל לאחר כמאתיים שנה ברור שלא המשיכה הצביעה באזור זה. גם שאר האומות לא גילו התעניינות בצביעת הפורפורה לאחר שכבר עברו להשתמש בתחליפים שונים, וזה גרם שאע"פ שהיתה כאן הזדמנות להתנסות במלאכת צביעת הארגמן, לא ראו בכך ענין, כך שלמעשה מלאכת הצביעה היתה ונשארה סוד מלכותי של הביזנטים, עוד יש לציין שמדובר כאן על צבע הארגמן שאותו לבשו הביזנטים אבל צבע התכלת פסק לחלוטין הרבה שנים לפני כן כמש"ש זהר עמר, ודרכי הצביעה של התכלת מורכבים ושונים מצביעת הארגמן והסגול. וכ"ש מצביעת הארגמן הצורי שנצבע בשיטה יחודית כמ"ש פליניוס, וגם הוא כתב בפירוש שהתכלת נצבעת בשיטה שונה. ועוד כיון ששנים רבות לא עסקו בצביעת תכלת אפילו בבתי הצביעה, לא נודע באיזה חלזון השתמשו לתכלת.

ד' ת' 640

המוסלמים הולכים וכובשים עוד מדינות מהביזנטים, ובפרט אחרי שנפל לידם הצי הביזנטי שחנה באלכסנדריה, ושם נפתחה עליהם הרעה, שבעזרת אותם אניות כבשו מהם עוד ארצות על חופי הים התיכון, ובינתיים הביזנטים לא למדו לקח ועשו בשנה זו מסע המרת דת.

עלי המוסלמי השלים את כיבוש בבל ויצאו לקראתו היהודים ורי"צ גאון וקיבל פניהם בסבר פנים יפות. [ע"פ רש"יג], וכך התנהלו ישיבות בבל בתקופת הגאונים ביחסים טובים עם השלטון הערבי. כיבושי הערבים מגיעים עד למזרח הרחוק, ועי"ז שינו את עולם המסחר למוצרים חילופיים ושוניים המגיעים מהמזרח הרחוק, ובכלל זה תחליפים לארגמן [הארגמן עמ' 105]. בקשר לצבע התכלת המסחר היה בין באינדיגו ובין באיסטיס וקראו לשניהם ניל ללא שינוי.

בתקופה זו – תקופת הגאונים כבר פסקה התכלת מישראל, והגאונים חידשו מנהגים כיצד לקשור את הציצית בהעדר התכלת, וכן בסביבות תקופה זו היתה עריכת המדרש תנחומא שעבר כמה עריכות, וכן המדרש רבה על במדבר הוא העתק מהמדרש תנחומא, עד פרשת בהעלותך הוא העתק מתנחומא הקדום ומפרשת בהעלותך הוא העתק מתנחומא שלפניו, התנחומא שלפניו נכנסו בו הוספות מהנלמד בזמן הגאונים כידוע וכמ"ש הרב החיד"א במראית העין מנחות מג. במדרשים רבה ותנחומא פר' שלח כתוב שעכשו אין לנו אלא לבן, ולא ברור אם זהו מתנחומא הקדום כי יש מהכת"י העתיקים שהסיום לפרשת שלח שונה לגמרי, ומלבד זאת יתכן שזו הוספה שהוכנסה במאוחר, ואם נרצה דווקא להקדים כמה שיותר את תקופת המדרש, אז נוכל לומר שנכתב בסוף תקופת אמוראי א"י ויתפרש שאין לנו בא"י מפני הגזירות שגזוהו הרומאים אבל בבבל עדיין יש⁴.

ד' תקכ"ג 763

נפטר רב יהודאי גאון שהוכתר לגאון בשנת ד' תקי"ז (757), מפסקיו [המובאים באשכול ובעיטור] נלמד מנהג הגאונים בסדר קשירת הציצית כאשר אין תכלת בישראל, ומשמע שלא היה תכלת בישראל. סמוך לו היו הגאונים: רב שמעון קאירא, ורב אחא משבחה בעל השאלות שעה לא"י. גם בדבריהם לא נראית התייחסות למצות התכלת כמצוה שמקיימים אותה בפועל.

ד' תקע"ד 814

קרל הגדול קיסר צרפת שמלך גם על איטליה, לבוש הוא ובנו לואי בבגדים כחולים [ראה תמונה בסוף ספר משיכיר], אמנם מדובר כאן בתכלת מאינדיגו צמחי, אבל יש בכך מקור נוסף שצבע התכלת היה לבוש מלכות בשאר המלכויות, בשונה מהרומאים שזלזלו בצבע זה.

ד' תקצ"ג 833

מת החליף אלמאמון שמלך באזור סוריה כ-20 שנה, ואמרו עליו שהיה אחרון לובשי הפורפורה [הארגמן מהחילון] באזור סוריה [ראה לקמן ד' תשכ"ג], ומזה נדע שעכ"פ מאז בודאי כבר הופסקה הצביעה בצור וסביבותיה.

ד' תרל"ה 875

סוף ימיו של רבי עמרם גאון שכתב את הסידור, והזכיר בתשובותיו שכבר אין תכלת ביד ישראל. [גאוןיקה עמ' 331-330 והובא בספר העיטור ח"ב עמ' 138]. הוא מלך י"ח שנה ויש כמה שיטות כיצד לחשבם, וי"א שנפטר בשנה זו. שנה זו היא אחרונה ללואיס מלך גרמניה שקיבל משלוח בגדי פורפורה. [הארגמן עמ' 107]

ד' תרמ"ו 883

הוכתר הקיסר הביזנטי לואי הששי שהתיר לסחור בשיירים ברצועות וטלאים מתוך התוצרת של בתי הצביעה הממלכתיים, ונשמע מדבריו שהקיסרים הקודמים גזרו על כל שימוש – אפילו מועט. וזה לשון הגזירה: אינני יודע הסיבה שקיסרים קודמים שהיו מלובשים לגמרי בפורפורה חקקו חוק ששום דבר מהסוג הזה לא ימכר, ואפילו לא התירו לאף אחד למכור או לקנות דברים מהצבע הזה. אמנם, אם אסרו למכור גליל שלם של בד פורפורה זה לא היה נחשב כבלתי סביר, אבל לאסור לזרים כל שיריים או מטלה... הננו גוזרים שמכירת טלאים ושיריים של אריגי פורפורה, אשר נותנים אמצעי התבלטות לנתינינו, לא ייאסר; [חוקי לואי הששי חוקה 80]. הקלה זו לא הועילה לחידוש התכלת כי המדובר כאן על ארגמן ולא על התכלת שכבר נשכחה צביעתה, ומדובר רק על אריגי משי ולא על צמר, ומדובר רק על התוצרת הממלכתית שנצבעת שלא למצוה ולא על תוצרת פרטית. [נ. ב. ואם היה עדכון מחדש לחוקים יתכן שהיו מורידים את האיסור לציבור לצבוע מהפורפורה, שכבר לא היו מתחרים כי לא נשארו מומחים לצביעה רק

בבתי הצביעה הממלכתיים שבקונסטנטינופול, וגם כבר לא היה חשש לשימוש מוגבר ומחסור בחלזונות, אבל למעשה לא פורסם שום שינוי בגזירות].

ד' תר"ס 900

בתקופה זו חי אבן סרו-שוי מסוריה שכתב מילון ללשונות, והוא כתב על הפורפורה שצבע זה כבר אינו מצוי בסוריה. עוד כתב את האגדה הצורית שגילוי הפורפורה – הארגמן היה ע"י כלב שנצבע אפו, וראה המלך שצבעו יפה וזוהר וציווה להוסיף עמו תולעת שני, ונעשה מזה צבע הארגמן, עכ"ד. ולכאורה משמע שהבין שצבע החלזונות הוא כחול בלבד למרות שאנו רואים שכל סוגי הפורפורה מכילים גם אדמיות וזאת משום שנשכחה כל מלאכת הצביעה, וכן משמע מתחילת הדברים שהובאו אצל בר בהלול שמת בשנת ד' תשכ"ג 963, ראה מה שכתבתי שם. אולם יש מקום להדחק שכוונתו שלפעמים הוסיפו תולעת שני לחזק את הצבע האדום.

ד' תרס"א 901

מת אבו עביד מושל קנסרין שבצפון סוריה ששלח מתנה לחליף אלמתעתצ'ד בגדי מלוכה מפורפורה רקומים בחוטי זהב שאותם קיבל מהקיסר ליאו הששי הנ"ל [הארגמן עמ' 107].

ד' תרע"ב 912

מת ליאו הששי הנ"ל, וכן מת אבן ח'רדאד'בה שכתב עליו [בספרו עמ' 109] שהקיסר הרומאי היושב בקונסטנטינופול לובש בגדי פורפורה שהוא סוג משי שיש לו ברק שחרורי [מעין מה שכתב פליניוס על הארגמן הצורי שהוא כהה ונוצץ מן הצד] ורק הוא רשאי ללבוש בגדים אלה, ומי שיעז לעשות כמותו מתחייב בנפשו. עכ"ל. ומשמעות דבריו שבגדי פורפורה הם בגדים מיוחדים שלא נמצאים אלא אצל המלכות הרומאית. [הארגמן 105]. עוד אנו רואים כאן ובעוד מקומות רבים, שהשם "פורפורה" לא נשאר לבגדי מלכות אחרים לאחר שהופסק השימוש בחלזונות הפורפורה, ורק בתקופה הקדומה שאז כידוע המלכים הקפידו ללבוש בגדי מלכות מחילזון הפורפורה, אז נקראו בגדי המלכים פורפורה [ובלשונות חז"ל פורפירה כפי ההיגוי היווני ביו"ד, ולא בהיגוי הלטיני בוא"ו שניה במקום יו"ד], אך בדורות הבאים שהפסיקו לצבוע בחלזונות לא קראו לבגדי המלכים פורפורה, והמילה פורפורה נשארה רק במשמעות של שם גוון סגול וארגמן בכמה שפות.

ד' תש"ב 942

נפטר רב סעדיה גאון. הקיסר הביזנטי באותו זמן היה קונסטנטינוס השביעי [החל משנת תרע"ב 912 במות לואי הששי הנ"ל ועד תשי"ט 959]. הוא היה להוט על גלימות הפורפורה, ועל שם זה נקרא שמו פורפירוגניטוס [הוא"ו האחרונה בחול"ם], וכן יורש העצר שנולד בחייו נקרא בשם פורפירוגניטוס [הוא"ו האחרונה בשור"ק], ומאז נכנס הביטוי לנסיך "נולד לארגמן". [ספר הארגמן עמ' 102].

ד' תשכ"ג 963

מת בר בהלול שכתב מילון סורי-ערבי, וז"ל בערך ארגונא : ארגונא – אלפרפיר, גריגוריוס (מחבר מילון סורי שחי באסיה הקטנה בסוף תקופת אמוראי א"י). [הוא פירש את המונח אלפרפיר – פורפורה:] במשמע אחד מכוסה בצבע [כנראה יסוד המילה פורפורה על שם צביעה טובה מרוכזת ויפה] ולפי בר סרו-שוי [הוזכר לעיל בשנת תר"ס 900] זה צבע השמים, צבע כירי [שם צמח] והוא חזק יותר מגוון צבע הים ולמים דומה [עד כאן הכניס בתוך דברי גריגוריוס דברי בר סרו-שוי, וזה מתמיה שעבר לדבר על התכלת, ולכן בספר הארגמן שם קטע זה בסוגריים, שכנראה הוא לא במקומו, אבל לענ"ד יתכן שאין כאן טעות מכיון שיש גם פורפורה של תכלת כידוע, ובפרט שנראה בהמשך דבריו בשם בר סרו-שוי שהוא סבר שכדי לעשות את בגדי הארגמן הוסיפו תולעת שני, וכנראה מרוב שנשכחה מלאכת הצביעה הוא סבר שחלזונות הפורפורה הפיקו רק צבע כחול, וכדי לעשותו ארגמן הוצרכו להוסיף אדמיות מבחוץ, עיין לעיל שנת תר"ס. ובכן הוא מפרש ע"פ גריגוריוס שמלבד המשמעות שבתורה שפורפורה היינו האריגים הצבועים, יש גם משמעות שפורפורה זהו הצבע המשובח שמפיקים החלזונות ולפי הבנתו של בר סרו-שוי הצבע המופק הוא כחול ודומה למים ולים כנ"ל], ובמשמע אחר בתורה תכלתא וארגונא, [זה סיום דברי גריגוריוס לבאר משמעות המילה פורפורה ובפשטות כוונתו לארגמן שנזכר בתורה עם התכלת, אך אולי יתכן שכוונתו על שניהם שבאים ממקור אחד]. לפי בר סרו-שוי צבע זה אינו מצוי אצלנו [מכאן ראייה שבשנת תר"ס 900 כבר לא היתה צביעה באזור צור

וסוריה] שכן אומרים כי רועה אחד היה רועה את צאנו על שפת הים ועלה חלזון הים [ובלשונו: "וסלק חלזונא מן ימא"] לרעות, וראהו כלבו של הרועה וכו' [אגדת העיר צור מובאת במקורות רבים וכן בכמה מטבעות של צור מוטבע כלב שליד אפו חלזון], והגיע הענין אל המלך, וצויה לצוד לו חלזונות, ולקח את דמם ועירב עמו תולעת שני ["זחוריתא"] ונוצר ממנו הצבע הזה של הארגמן... ואפילו בזמננו זה נראה [הארגמן] וקיים בעת מלכותו השלווה של מאמון [הוזכר לעיל בשנת תקצג 833] כאשר הוא היה בדמשק, עכ"ל. [הארגמן עמ' 134].

ד' תשצ"ז 1037

נפטר רב האי גאון והסתיימה תקופת הזוהר של הגאונים, והתחילה תקופת הראשונים, הראשונים נולדו לתוך המצב שהתכלת נשתכחה [גם צביעתה וגם החלזון], וכנראה רובם לא ידעו לקשר בינה לפורפורה של הקיסרים בקונסטנטינופול, וגם לא ידעו ממתי ואיך נשתכחה, רק יחידים שהיו מעיינים בספרי הגויים כמו הרמב"ם ז"ל, יתכן שידעו לקשר בין הדברים, וכמובן זה לא יועיל לחידוש התכלת, כי לא ידעו את מלאכת הצביעה וכן לא יוכלו לדעת איזה חלזון פרטי ממשפחת הפורפורה שימש לתכלת, אבל יכלו לדעת שמכיון שזהו החלזון של צור⁵, א"כ בודאי התכלת והארגמן הם מאותה משפחה, [נ. ב. לארגמן השתמש בכל שלשת החלזונות יחד ולתכלת רק בקהה קוצים].

בשנה זו מת אבן סינא רופא ומדען מפורסם מארץ פרס ונודע בחיבורו הרפואי, והוא מזכיר את הארגמן מהחלזון, ואעתיק מספר הארגמן עמ' 137, וזה לשונו: דומה שבתקופתו של אלבירוני כבר הייתה הפרדה ברורה בין "ארגואן" מחלזון ובין "ארגיואן" כשם כללי לצבע אדום או לצמח מסויים. בן תקופתו, אבן סינא (980-1037) מזכיר בחיבורו הרפואי [עמ' 1109] חוטים הצבועים ב"ארגיואן אלבחר" (=הארגמן הימני) כידועים בסגולת הריפוי שלהם בטיפול במחלות גרון ובטיפול בהכשות נחשים. אין ספק שבביטוי "ארגמן ימני" הוא ביקש להדגיש שמדובר בארגמן מחלזון שבימיו כבר לא היה שכיח בשימוש במזרח לעומת סתם "ארגמן" שבתקופתו הוא כינוי לצבע אדום. למעשה, במקום אחר [עמ' 531] חוזר אבן סינא על מרשם זה כשהפעם הוא מביאו בשם גלינוס (מאה שניה לסה"נ) בשם "ארגיואן" ללא שם תואר, שכן בימיו של הרופא היווני סתם "ארגיואן" היה שם ספציפי לארגמן מחלזון.

האדמו"ר מראדזין השתמש בספרו של אבן סינא להביא ראיה לשיטתו, בעוד שבכל ספריו אין שום ראיה ישירה שזו היא הבריה שצבעו בה בימי קדם, אלא הכל השערה שבוזה ניתן לכאורה להסתדר עם הלשונות האמורות על החלזון, אולם הוכחה ישירה אחת הוא טען שמצא, וזה לשונו [מאמר פתיל תכלת סוף פרט א'] : שוב נתגלה לנו מפורש שהתכלת היה מהם חלזון זה שמצאנוהו, דהנה בספר העטור כתב ובשאלה לרב נחשון... ושמו על שם ערבי למאסמ"א⁶ כו' יעו"ש, והנה בספר קאנון הגדול לאבן סינא אשר רוב דבריו לקוחים מן גאלינוס... מביא זה החלזון שלוקחין ממנו קליפת העצם לבית המרכולת, וכן הוא עד היום, ותרגמו בלשון לאטין העתיקה למאסיה, יעו"ש, עכ"ל, וחזר להעמיד "ראייה מפורשת" זו גם בספרו עין התכלת אות כ"ד, והסביר שזהו שמו הפרטי של הבריה הזאת. אבל האמת התבררה כמ"ש בספר לולאות תכלת עמ' 173 שאבן סינא אינו מדבר על הדיונון אלא על שבלול, וקורא לו לימציה וכן הוא בצרפתית ונוצר בכמה ראשונים ע"י פרש"י ז"ל ויקרא י"א ל' וחגיגה יא. ושבט עז: ועוד. וזו מילה קדומה הנזכרת בבראשית רבה פרשה נ"א א'.

ד' תת"ח 1098

מת אלבירוני בעל מילון מדויק בערבית, וכתב בזה הלשון: והארגמן הוא מלבושם של קיסרי אלרום [רומא] ובחלוף הזמן לבושו נאסר על המון העם, ומסופר שהוא דם של חלזון והכירוהו אנשי העיר צור מחוטמו של כלב וכו' [הארגמן עמ' 137], על הגירסאות השונות של האגדה היוונית אודות גילוי החלזון בצור ראה שם בהערה 33, ועיין שם בעמ' 136 שאלבירוני הזכיר תחליפים צמחיים לארגמן].

ד' תת"ס 1100

שנותיהם האחרונות של הרי"ף [תתס"ג] ורש"י [תתס"ה].

אלכסיוס קומננוס שלח תשלום של מאה בגדי פורפורה למלך גרמניה. [הארגמן 107]. המלכות הביזנטית הקפידה שלא ישתמשו הדיוטות בפורפורה, אבל למלכים הסכימו לשלוח, וכן הוא לעיל בשנת תרס 900.

ט. מפלה ראשונה לקונסטנטינופול בירת הביזנטים

ד' תתקס"ד 1204

שנה לפני פטירת הרמב"ם, והרמב"ן בן עשר שנים, במהלך מסע הצלב הרביעי נכבשה קונסטנטינופול בירת הביזנטים והוקם בה שלטון לטיני, מאז והלאה לא נמצא יותר אזכור על תעשיית הפורפורה, ולא ידוע אם הופסקה הצביעה או שהמשיכו לצבוע באיי הים האייגאי באזורים שבשליטתם. [הארגמן עמ' 107] בתקופה זו כתב הראב"ה את ספריו.⁷

ברור שבזמן הרמב"ם לא היה ידוע, לא לו, ולא לשאר החכמים והמלומדים, איזה חלזון יכול להפיק צבע תכלת, וכנ"ל שכבר נשכחה כל המלאכה ואפילו הביזנטים כבר שנים רבות לא צבעו תכלת, ולכן גם החכמים הממוכמים ביותר שיכלו אולי לזהות חלזונות פורפורה, לא יכלו להשיב על השאלה באיזה מין מהם צבעו את צבע התכלת.⁸

ה' כ' 1260

עשר שנים אחרונות לחיי הרמב"ן, הביזנטים חזרו לעיר הרשעה קונסטנטינופול, אבל היו ממלכה שפלה וענייה ולא ידוע אם היה ביכלתם לחדש את צביעת הפורפורה. [הארגמן עמ' 108]

ה' כ"ז 1267

הרמב"ן עלה לארץ ישראל ג' שנים לפני פטירתו. בשנה זו המלך אפולנסו העשירי שליט קסטיליה הוציא חוק, שלא ישתמשו בצבעי הניל [- תכלת מהצומח] והלכה [תחליף לארגמן].⁹ מלבד לצרכים המלכותיים [ראה בספר הארגמן עמ' 147 ובמקורו שם]. גם חותנו שליט ארגון שבספרד הגביל את השימוש בניל.

ה' נא 1291

הערבים כובשים את ארץ ישראל מידי הצלבנים. במדריך לסוחרים המשקף את כל הסחורות באגן הים התיכון עד סוף שלטון הצלבנים, לא מוזכרת הפורפורה כלל, [הארגמן עמ' 107]. וכנ"ל שלא נשארו עוסקים בפורפורה מלבד הביזנטים בקונסטנטינופול שספק אם המשיכו לייצר אותה לצורך המלכות. בשנה זו נפטר רב תנחום הירושלמי.¹⁰

י. סוף המלכות הביזנטית וסוף הפורפורה

ה' רי"ג 1453

המלכות הביזנטית כלתה מן העולם בכ"א בסיון [29 במאי למנינם. ספר התכלת עמ' 371]. בנפילת העיר קונסטנטינופול לידי המלכות העות'מנית, ונהרג הקיסר קונסטנטינוס ה-11. ואז בודאי הסתיימה תעשיית הפורפורה, ומלאכת הצביעה נשכחה לחלוטין גם ממדינה זו, אמנם משאר המדינות נשכחה המלאכה כבר לפני מאות שנים. עיר הבירה הוסבה ממלכות אדום למלכות ישמעאל ונקראה איסטנבול או קושטנינא, האימפריה העות'מנית אימצה את הגוון הירוק-והטורקיז כדרכם של הישמעאלים, בניגוד לרומאים שחיבבו את הגוונים האדומים.¹¹

ה' רנ"ב 1492

גרש ספרד. ותאריך זה מבדיל בין הראשונים לאחרונים¹² [הרדב"ז היה אז בן י"ג].

ה' ש"ח 1548

במדריך לצבעים שפורסם באיטליה מופיעים מאות מרשמים לצביעה עם כל חומרי הצביעה של העולם העתיק, כולל עשרות מרשמים עם תולעת שני, ואף לא אזכור אחד לשימוש בפורפורה [הארגמן עמ' 108] וכנ"ל שנשכחה מלאכת הצביעה מכל העולם.

ה' שלג 1573

נפטר הרדב"ז ז"ל. בשנה הקודמת נפטרו האריז"ל והרמ"א ז"ל, ולאחר שנה המהרש"ל ז"ל, ולאחר עוד שנה מרן הב"י [ה' של"ה 1575].

בשו"ת הרדב"ז ח"ב תרפ"ה כתב להסביר מדוע הפסיקו אומות העולם להשתמש בחלזון וז"ל: ואפשר שעד היום הוא מצוי, אלא שאין מכירין אותו, או שאין יודעין לצודו, גם כי אינם צריכים לו שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה, דהיינו איסטס הנקרא בערבי ניל, וצובעין אותו באופן אומנות שאינו עובר אפילו ע"י גיהוץ עכ"ל.

והנה הוא כתב בלשון "אפשר", ולפי בירור הנעשה במציאות, נכון הדבר שכתב שאין מכירין את החלזון [ותפוס לשון ראשון], והסיבה שנשכח ולא הכירוהו זהו משום גזירות הרומאים, שגזרו בזמן ששלטו על מרחבי הים התיכון, וגזרו על הצביעה והשימוש בחלזון, החל מזמן רבא בסביבות ד' ק', עד כיבושי הערבים ד' שצ"ד, וגם נכון הדבר שכתב "גם כי אינם צריכים לו"¹³ שאילו היו אומות העולם צריכים לחלזון היו מתאמצים לברר על החלזון ועל דרך צביעתו בבתי הצביעה שבצור כשנכבשו ביד הערבים, אבל גם זה לא היה אלא על הארגמן המלכותי שצבעו שם בבתי הצביעה, אבל לתכלת שנפסקה שנים רבות לפני כן לא היה מועיל להם, והיו זקוקים לסדרת מחקרים לברר באיזה חלזון מחלזונות הפורפורה השתמשו לתכלת בימים הקדמונים וכיצד לצבוע בו. ותדע שגם סמוך לזמננו, אף אחר שגילו את החלזון עברו עשרות שנים עד שלמדו כיצד לצבוע בו תכלת.

ה' שעב 1612

רבי אברהם הרופא ממנטובה שבאיטליה, הוציא את ספרו שלטי הגבורים ונפטר באותה שנה. ושם כתב בפרק ע"ט וז"ל המילה הזאת בלאט"ה יש לה שתי משמעויות כו' ובלשון יוון רוצה לומר רמש הים הנקרא פורפורה והוא החלזון שצובעים בו התכלת, עכ"ל, ותוכן דבריו שם הם בקשר לחלזון הריחני שהוא הציפורן והשחלת, קראוהו פורפורה-ביזנציאון להבדיל בינו לפורפורה הצובעת שאינה נקראת ע"ש ביזנציאון, וכן קראוהו היוונים בלאט"ה-ביזנציאון, כי לפורפורה קראו גם בלאט"ה [נ. ב. באמת שורש המילה בלאט"ה זהו דם, וקראו לחלזון הפורפורה ע"ש הדם הצובע, והלשונות משתנות לאורך השנים ולדוגמא בתחילה "חומר" היה חומר ולבנים, ואח"כ כל מיני חומרים, ובזמננו אומרים לדוגמא ששופטים את הרצפה בחומר]. ואין לתמוה מנין ידע השלטי גבורים שממנו צובעים תכלת כי הוא היה בקי בדברי פליניוס, והביא בספרו עשרות פעמים מדבריו. והקורא הישר בפליניוס יראה שהוא מדבר גם על צבע התכלת, ועוד שהוא מדבר בפירוש על החלזון שהיה מצור עד חיפה. עכ"פ למעשה לא היה ידוע בבירור איזה חלזון צבע את התכלת וגם לא היה ידוע כיצד לצבוע בו ובפרט שלא נודע דרך הצביעה אפילו של הארגמן וכ"ש של התכלת והיה זקוק להרבה חוקרים ומחקרים, וגם היה אז חשש לרדיפות מצד האפיפיורים שהתנכלו רבות ליהודים ובפרט בתקופה זו אחר שריפת התלמוד.

ה' שעו 1616

פאביוס קולומנה האיטלקי הוציא מאמר-חיבור לחשוף את הפורפורה העתיקה, וצייר עליו ארגמן קהה קוצים, וכתב שאינו יודע כיצד לשחזר את צביעת הארגמן-הפורפורה ומבקש עזרה מהדוכס או ממי שיוכל להביא לו אריג עתיק של פורפורה בכדי לדעת לאיזה גוון עליו לשאוף להגיע, ונשאר הדבר בגדר תעלומה. יתכן שבעל שלטי הגבורים היה בקשר אתו כמו שכתב בספרו שהיה בקשר עם הנכרים המלומדים. ועכ"פ הוא התייחס רק לארגמן וגם לא ידע לשחזר את הצביעה.

ה' שצז 1637

לאחר שכבר עברה ובטלה הצביעה בחמרים האלה מן העולם הישן, עדיין היו משתמשים בהם... בחופי אמריקא, הראשון באירופיים להעיר את תשומת לב העולם הישן להעובדא המעניינת הזאת, היה האנגלי טומס גייג' (1637) [לשון הרב הרצוג. התכלת עמ' 417]. אך עדיין לא התפתח מחקר בנושא זה.

ה' תטו 1656

הודפס ספר מוסף הערוך [על הערוך] לרבי בנימין מוספיא, 20 שנה לפני פטירתו, ושם כתב בערך פרפירה – פי' בלשון יוון ורומי בגד תכלת, עכ"ל. ויפה ראה בספרים העתיקים שקראו לבגד תכלת "פורפירה". אמנם בודאי גם לבגד ארגמן קראו כן. יש להסתפק האם הוא ראה מקורות קדומים שקראו לתכלת פורפירה כגון מה שהובא בהערה 7 ובשנת ד' תשכ"ג, או שהוא קורא לצבע הסגול תכלת, ובפרט שיש מהחוקרים שנקטו כן במשך השנים שלא נודע שמחלזונות הפורפורה הפיקו גוון תכלת לגמרי.

ה' תכ"ג 1663

ש. בוכרט הוציא ספר על הבעלי חיים שבתנ"ך, וכתב שם שהארגמן וגם התכלת נעשו מחלזונות הים, על פי פליניוס שכתב שמחלזונות הפורפורה צבעו גם אריגי פורפורה וגם אריגי קונכיליא, ותרגום קונכיליא הוא תכלת. וכתב עליו הרב הרצוג שהוא הראשון מבין החוקרים שהתייחס למקור צבע התכלת אבל עדיין לא זיהה את החלזונות בטבע להכיר אותם.

ה' תלח 1675

החוות יאיר בן ארבעים שנה התחיל בשנה זו לקבל הסכמות על ספרו מקור חיים על השו"ע, ושם כתב בסי' י"ח סק"ב: בחידושים [נוסף בכת"י: תורניים] כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א [כחול] רק צבע פורפר [סגול] שנעשה מצבע דג שנקרא הדג פורפר, עכ"ל, לא זכינו לראות את החידושים, אבל נשאר מכתב ידו מפתח לספרו יאיר נתיב שהוא מכיל כרכים רבים, וכתב שם על נושאי הכרך השביעי מתוך י"ג כרכים וז"ל: מהו צבע התכלת, ענין שדמיו יקרים, ואינו בלו"א רק פורפר"ל, עכ"ל¹⁴.

ה' תמה 1685

ויליאם קול הבריטי פרסם תגלית חדשה, שהוא גילה חלזון שיכול לצבוע צבע ארגמן, והוא תיאר כיצד ניתן לצבוע בו, ומדובר על פורפורה לפילוס שאינו נמצא באזור צור אבל הוא מאותה משפחה. ממשפחת הפורפורה נמצא עוד מינים ספורים באזורים אחרים, כולם בעלי קונכיה קשה ומוארכת כספירלה ובכולם אותם חומרים ויש הבדלים באחוזי הכחול והאדום ואפילו באותו מין יש הבדלים ממקום למקום. על כל פנים מדבריו אנו שומעים שלא היה ידוע בזמנו על שום חלזון שצובע.

ה' תסב 1702

נפטר החוות יאיר, והרב יעב"ץ בן 5 שנים.

ה' תסד 1704

התגלה הצבע הכימי כחול-פרוסי ע"י היינריך דיסבאך מגרמניה, והשתמשו בזה לצבע הכחול שבמדי הצבא של פרוסיה, והם השתמשו בדם של שור במקום מה שהאדמו"ר מראדזין השתמש בדיונון, וכן אפשר לעשותו ע"י חלבון של כל בעלי החיים, וזהו מתכון כימי שעל ידי שריפת חלבון ב-900 מעלות, החומר נהרס ומתפרק לאטומים של חנקן ופחמן וכו' ובצירופם לאבקת ברזל נוצר הצבע. ראה ספר התכלת עמ' 203. כידוע צבע זה הוא גרוע מאד ולא נתפס היטב בצמר, ויורד בכביסה ולפעמים גם בלי כביסה.

תקכח 1768

הרב יעב"ץ הוציא לאור את ספרו מטפחת ספרים 8 שנים לפני פטירתו. ושם כתב בפרק ד': כתבו¹⁵ גם סופרי אומות העולם, כותבי ישובי המדינות והנמצא בה לצורך העולם, וזכרו שלא נמצא במקום אחר הדג שצובעין בדמו תכלת, כי אם בין שני מקומות הללו... ויושבי צור וצידון היו צדין אותו ועושים בו סחורה, עכ"ל. והנה אנחנו נמצאים אחרי שנים רבות שנושא הצביעה העתיקה היה בהתענינות רבה עם חיפוש במקורות העתיקים ונסיונות לשחזור מה שהיה בעולם העתיק, וניתן לומר בלי ספק שסופרי אומות העולם הנזכרים בדברי הרב יעב"ץ דברו על הפורפורה, ובודאי לא היה ביכולתו להקיף ולקרוא את דבריהם בצורה מושלמת, שאז היה רואה שבכמה מקומות הם כתבו בפירוש שהוא נמצא גם בשאר מקומות, וכנראה טעותו נבעה ממה שראה בספריהם ששבחו את הארגמן הצורי שהוא הצבע המשובח ביותר. [כגון דברי סטראבו – כותב ישובי המדינות משלהי בית שני – שבצביעת הפורפורה – הצורים עלו על שאר העמים והוא ניצוד שם בסמוך לחוף ושהארגמן הצורי הוכיח את עצמו כדבר הכי יפה]. ומשמע לכאורה שהוא נמצא רק שם.

תקעג 1813

נפטר רבי דוד זיצנהיים בעל היד דוד, שנה לפני פטירתו סיים את ספרו מנחת עני, וכתב שם בענין חלזון התכלת בחלק ב' עמ' קי"א: וכן כתבו המספרים שהוא חומט ונקרא פורפור מושעל – עכ"ל.

תקעה 1815

המתרגם הגרמני גזיניוס הוציא לאור בלייפציג את ספרו הלקסיקון הקצר עברית-אנגלית, ולאחר 14 שנה את הלקסיקון הארוך, ושם הוא כתב שהארגמן של התורה הופק מחלזון הפורפורה המוזכר בספרים העתיקים, והתכלת הופקה מחלזונות הליקס ינטינה, והניח הנחה תמוהה שזהו החלזון שפליניוס קורא לו

בשם "בוקינוס" כשונה משאר הפורפורות. אך המעיין בכתבי פליניוס יראה שזה לא יתכן כלל, ואדרבה פליניוס כתב שמהבוקינוס לא כדאי לצבוע לבדו כי הוא דוהה, אלא הוסיפו אותו לפורפורות ודווקא בצביעת ארגמן אבל לצביעת תכלת לא הוסיפו ממנו, ובאמת הוא ארגמנית אדומת הפה. וכבר הרב הרצוג העיר עליו שהוא טעה בקריאתו ולא יתכן לקרוא כך בדברי פליניוס [התכלת עמ' 419]. דברי גזינוס הובאו בתפארת ישראל ראה לקמן בשנת תר"ד.

תקצג 1833

הכימאי ביזיו מוינציה הציע הצעה, שמהארגמן חד קוצים הפיקו צבע אדום, ומהארגמן קהה קוצים הפיקו צבע כחול אינדיגו [ספר הארגמן עמ' 121]. אך עדיין בתקופתו לא היה לו פרסום והתעניינות גדולה כפי שהיה לאחר 25 שנה ע"י לאקז דותיה-רס, והרב הרצוג לא שמע עליו [עמ' 419] וכן הוא לא הובא בספר התכלת [עמ' 252]. והם חשבו שהראשון שהציע שהתכלת הופקה מהקהה קוצים הוא דזקינד לאחר 65 שנה.

תרד 1844

ר' ישראל ליפשיץ בעל התפארת ישראל על המשניות, סיים לכתוב את הקונטרס קופת הרוכלים לסדר מועד ובו קונטרס כללי בגדי קודש של כהונה, ושם הביא את דברי גזינוס שמת שנתיים לפני כן (תר"ב 2842), והובאו דבריו לעיל בשנת תקע"ה 1815, והתפארת ישראל הסכים לדבריו לענין הארגמן שנעשה מהפורפורה, אבל לענין התכלת שלדעת גזינוס היא בצבע סגול – ויולט, בזה לא הסכים עמו, ולכן מסקנתו היא שהחלזון שהציע גזינוס אינו חלזון התכלת אלא הוא חלזון אחר. התפארת ישראל נפטר בשנת תרכ"א 1861.

תר"ה 1845

נפטר רב יוסף שוורץ, מח"ס תבואות הארץ, שנדפס לראשונה בשנה זו, ושם בעמ' רל"ה כתב: חיפה... ובלשון העמים נקראת בימי קדם פארפירעאן מלשון "פורפור", שהוא צבע ארגמן, על שם שרץ המים שנמצא שם בימים, אשר מדמו צבעו ארגמן "פורפור שנעקע" ¹⁶. עכ"ל. ומתוך שלא עלה על דעתו שמאותם חלזונות יכלו לצבוע גם תכלת הוצרך לומר שהיה חלזון נפרד לתכלת. עוד יש לציין שכהיום אומרים שרק אזור מסוים ע"י חיפה היה נקרא בשם זה, וכמו כן יש אזור מסוים באזור צידון שנקרא ג"כ בשם פורפוריון.

תרט"ז 1856

בשנה זו המציא הכימאי הבריטי ו. פרקין את הצבע הסינתטי, ופתח את תקופה המודרנית בצביעה. מאז מתוספים אלפי צבעים חדישים לכתריסר הצבעים ששימשו במשך כל הדורות, בכך הפכו הבגד והבד הצבועים ממוצר מותרות מלכותי למוצר עממי. [העתק מספר התכלת עמ' 253 בשם אנציקלופדיה]. עדיין לא הצליחו לייצר צבע כחול סינתטי עד שנת תרנ"ז 1897, ויכלו רק לייצר צבעים דומים לארגמן.

יא. התעוררות החוקרים לחקר הפורפורה

תרי"ח 1858

הזואולוג הצרפתי לאקז דותיה-רס הפליג בספינה, והנווט צבע את חולצתו באחד ממיני הפורפורה [מסופר שזה היה ארגמנית אדומת הפה], וזה עורר אותו לחקור על הארגמונים, ולעורר את כל החוקרים בהתעניינות לברר על הפורפורה העתיקה, הוא פרסם מחקר מקיף לאחר שנה (תרי"ט 1857) והצביע על שלשת מיני הפורפורה, ארגמן חד קוצים, ארגמן קהה קוצים וארגמנית אדומת הפה, שהם היו בשימוש בעולם העתיק, אך הוא לא התייחס לצבע התכלת.

תרכ"ד 1864

נוסע שביקר באזור צור פרסם שרואים את הקונכיות הרבות שנשארו מהצביעה העתיקה. בספר מסע בארץ ישראל טריסטראם, וכן בשנים הבאות כתבו כמה נוסעים על הקונכיות הרבות שנמצאים באזור צור וצידון [בשנים תרל"ד ותרמ"ד ועוד וראה רשימה מפורטת בספר התכלת עמ' 264, ובספר הארגמן עמ' 61]. וכן לאורך השנים הבאות הוסיפו לגלות בשאר מקומות באגן הים התיכון עוד ועוד מצבורים של קונכיות משומשות מהצביעה העתיקה בעשרות מקומות ועוד ממצאים רבים.

תרל"ח 1878

רבי שמשון רפאל הירש, בן שבעים שנה, סיים את פירושו לספר דברים, ושם כתב בפרק ל"ג פסוק י"ט שהתכלת הופקה מפורפור שנעקע" [חלזון הפורפורה].

תרמ"ז 1887

האדמו"ר מראדזין, הרב גרשון חנוך העניך ליינר, הראשון בעולם התורני שפעל לחידוש התכלת, הוציא את ספרו שפוני טמוני חול, בו הוא כותב לחדש את מצוות התכלת ע"י סימנים ובעקבות לשונות הרמב"ם¹⁷ הוא החליט שמדובר באחד ממיני הדיון – דג הדיו, והוא כותב בסוף הספר שישנם 19 מינים ובאחד מהם נראה לו שמתקיימים בו כל סימני החלזון.

תרמ"ח 1888

האדמו"ר מראדזין הוציא את ספרו השני "פתיל תכלת", בו הוא מספר שלאחר הוצאת ספרו הקודם הוא נסע לאיטליה לראות את אותו דג בחיים, והוא מבאר כיצד מתקיימים בו כל סימני החלזון, והתחיל לעשות נסיונות לצבוע בו בצירוף סממנים שלדעתו אינם יוצרים את הצבע, ובחלקם הגיע לצבע התכלת, ועדיין עליו המלאכה להשיג דם זה ולהתנסות במלאכת הצביעה. והאריך בפרטי הלכות התכלת ובתשובות לשואלים, ועוד כתב בהקדמה שהוא אסף מספרי אומות העולם שכתבו על זה, והעתיק מספרי אומות העולם שדיברו בפירוש על הפורפורה, והם דברים שמקורם בפליניוס ובספר חיי אלכסנדר מוקדון, וזה פלא שהרי הם קראו לזה בפירוש פורפורה, ועוד המשיך וכתב: ומלאכת הצביעה היה ידוע אז המדינת טוראס [-צור], ומעת נהרסה המדינה הזאת וכל סביבותיה בחופי ים התיכון ע"י הישמעאלים נשכח מלאכת הצביעה, עכ"ל. ומוכח שהוא החליט שחכמי זמנו טועים ומתרגמים את הלשון פורפורה על סגול וארגמן, מאחר שאינם יודעים שהיה התכלת כחול גמור¹⁸. וממילא הם טועים ומזהים את הפורפורה בחלזונות הסגולים. ולדעתו הם דברו על הדיון שלו, ולא היה בידו לעיין בשלמות בספרי אומות העולם ולראות שדבריו לא יתכנו. ובענין הארגמן של התורה לדעתו הפיקוהו מ"לכה", כן כתב בספרו עין התכלת פ"ט אות ה'.

תרמ"ט 1888

בנר ראשון של חנוכה צבע האדמו"ר מראדזין לראשונה את התכלת שלו, באותו מועד חנוכה נולד הרב אברהם יצחק הלוי הרצוג שעתידי למתוח ביקורת על התכלת של ראדזין. בשנה זו נפטר רש"ר הירש.

האדמו"ר מראדזין לא ידע שנוצר כאן תהליך כימי של כחול פרוסי הנזכר לעיל בשנת תס"ד, אלא הוא סבר שקיים בתוך דם הדיון שורש ותכונת צבע שיצבע תכלת וצריך להוציאו מן הכח אל הפועל, וזה לשונו בספרו עין התכלת אות כ"ב: שהסממנים המה משוללי צבע ופעולתם הוא רק לטהר ולזכך את הדם שיוציא בהירות צבעו מהכח אל הפועל, עכ"ל. ולאחר זמן נודע בבירור שמילים אלו מוכחשים מהמציאות. גם בהקדמה לספרו הקודם "פתיל תכלת" כתב: עלה בידי כדי להוציא מהדם השחור כדי את צבע התכלת, באופן שאין שום דבר מסייע להצבע רק דם החלזון, והסממנים הם משוללי צבע ורק פועלים להוציא הצבע מהדם, עכ"ל. מילים אלו לא יתכנו במציאות, כנ"ל. וראיתי מחסידי ראדזין מי ששינה את לשונו בכדי להעמיד את השקר.

תרנ"א 1891

נפטר האדמו"ר מראדזין ז"ל, ובנו רבי מרדכי יוסף אליעזר ישב על כסאו והמשיך את הצביעה.

תרנ"ב 1892

יצא לאור ספרו השלישי של האדמו"ר מראדזין "עין התכלת", שלא הספיק להדפיסו בחייו, ובו תשובות רבות לשואלים, בשנה זו פורסמה מפת צידון עם גבעת הארגמונים.

תרנ"ז 1897

התגלה לראשונה צבע תכלת [-כחול] סינתטי ע"י סאפר מגרמניה, ותיכף התחילו ביצור המוני, עד כה לא היה צבע כחול עמיד כראוי חוץ מאינדיגו [הקלא אילן והאיסטס].

תרנח 1898

החוקר אלכסנדר דדקינד הוציא ארבעה כרכים על הפורפורה הארגמן והתכלת, החל משנה זו במשך כשלוש שנים, והוא סיכם את כל המידע עד ימיו בעיקר את ויליאם קול הנ"ל בשנת תמ"ה ולאקז דותיה-רס הנ"ל בשנת תרי"ח, והגיע למסקנה שהארגמן האדום הופק מהארגמן חד קוצים וארגמנית אדומת הפה, והתכלת הופקה מארגמן קהה קוצים, אך לדעתו התכלת היתה בצבע סגול נוטה לכחול. הרב הרצוג כתב עליו שהוא הראשון שהתייחס לצבע התכלת, אך עיין לעיל שנת תקצ"ג. יש לציין שלפי המחקר בימינו גם הארגמן קהה קוצים שימש לארגמן בתערובת עם חביריו המטים את צבעו ליתר אדמיות.

תרסח 1908

הרב הרצוג בן י"ט הוסמך לרבנות ע"י הרידב"ז ורבי יוסף מסלאנים, ופנה ללמוד ולקבל תארים במקצועות חול [שיש להם קשר לקודש], כי בכמה מקומות לא היו דברי הרבנים מתקבלים בלי תארים כאלה.

תרסט 1909

פרופסור פרידלנדר מוינה גילה ופרסם את ההרכב הכימי של צבע הפורפורה לאחר סדרת מחקרים. הרב הרצוג כתב במאמריו שהוא היה בקשר מכתבים עמו במשך כשלוש שנים, וכן עם אלכסנדר דדקינד הנ"ל [כל זה בספר התכלת עמ' 418], ושם [בעמ' 422] הוא מספר שדדקינד הראה לו דוגמאות צביעה [מלאקז – דותיה-רס] שבחלק מהן יש גוון תכלת, והרב הרצוג טען שניכר שאינו עיקר הצבע ושזה רק לחלוחית מתפשטת מהמקום הצבוע. עוד הביא שלאקז דותיה-רס מצא פרט מין אחד שהפיק גוון כחול לפעמים ולא נתבררה תופעה זו [ויש שחילקו מזכר לנקבה ואינו ברור, ועוד יש לפקפק שלאחר שהתברר שהחשיפה לשמש משפיעה, יתכן שהכל היה תלוי באיכות החשיפה לשמש], למרות הכל כתב הרב הרצוג שההשערה שהארגמן קהה קוצים הוא חלזון התכלת קרובה מאד אל הדעת [שם]. אך הוא התקשה להתאימו לתיאוריו בחז"ל¹⁹, והוא הציע את חלזון הינטינה וכתב שגם זו היא השערה קרובה אל הדעת [שם עמ' 425].

תרעג 1913

שנה זו היא שנת עיקר חיבורו של הרב הרצוג. בשנה זו הגיעו הנתונים דלהלן: א. לענין צבע החלזונות טענו חוקרי זמנו שלא ניתן להפיק מהם צבע כחול טהור אלא רק סגול-ויולט, וכך כתב לו פ. פרידלנדר: הפקה של צבען כחול טהור מן החלזונות הסגולים המוכרים לי הוא דבר שאני מחשיב כבלתי אפשרי, עכ"ל. ומהמעבדות המפורסמות "גובלין" שבפאריז קיבל מענה בכתב: אינני מכיר שום צבע כחול טבעי שמסוגל לצבוע סיבי טקסטיל מלבד אינדיגו, עכ"ל.

ב. נשלח לרב הרצוג, דרך אביו אב"ד פאריז, מכתב מבית ראדזין בו מפורט כל תהליך הצביעה [נדפס בספר התכלת עמ' 202], והרב הרצוג שלח מכתב זה בצירוף פתילי תכלת שנשלחו משם לפי פרידלנדר, והוא השיב שמתכון זה אינו יכול להפיק צבע כחול, ובדאי הוסיפו עוד חומר צבע הצובעים כחול והם מסוג של זפת הצובע כחול, והעיקר חסר מן הספר [עמ' 415] ובאמת החסרון במכתב הוא שלא פורט שהבישול הוא כילוי ב-900 מעלות שבוה נעשה התהליך כחול פרוסי [כתוב שם "כאשה של גהנום" ולא נתפרש מהו]. עוד שלח הרב הרצוג את הפתילים למעבדות המפורסמות "גובלין" פאריז, וקיבל תשובה שזהו כחול פרוסי, וצבעו של הדיונון אינו אלא חום חזק ולא כחול. ושוב שלח ע"פ עצת פרידלנדר למומחה המפורסם פרופסור גרין האנגלי ותשובתו שהחומרים נצבעו בכחול פרוסי ואין לצביעה זו שום שייכות לחומרי הצבע שבבריות הים. [שם] הרב הרצוג לא ידע שהסוד הוא שעשו כחול פרוסי מדם הדיונון בהתכה של 900 מעלות, וסבר כסברת פרידלנדר שהוסיפו חומר צבוע כחול, וכך פרסם את מסקנתו "שהכותב מראדזין השמיט אחד מן הסמנים".

תרעד 1914

הרב הרצוג קיבל על חיבורו על חלזון התכלת באנגלית, תואר דוקטור לסופרות מהאוניברסיטה של לונדון. לאחר שנתיים התמנה לרב בעיר בלפסט שבאירלנד, ואח"כ לרבה של העיר דובלין, ואח"כ התמנה לרבה של כל אירלנד [בשנת תרפ"ה] ואח"כ לארץ ישראל [בשנת תרצ"ז].

תרצב 1932

הרב הרצוג פרסם סדרת מאמרים על התכלת בחוברות "החד" עד שנת תרצ"ה [1935] והם נדפסו בסוף ספר התכלת.

תרצו 1936

הרב הרצוג כתב מכתב למערכת "ההד" בו הוא כותב "הבעתי השערה... כך שערתי אז, ואולם זה מקרוב הגיד לי בן אחיו של הגאון הנזכר לעיל, הרב ליינר נ"י בלונדון, שדרש וחקר והודיעו לו, שהתכלת הראדזינית נעשית גם היום בגלוי בלא הסתרת שום דבר וכו', נתברר איפוא שהמומחים המדעיים הנ"ל אע"פ שהביעו החלטתם השלילית בבטחה של ודאות, לא דברו מן הנסיון אלא מתוך השערה בלבד ושהחוש מכחישם... [עמ' 415], וכנ"ל לא התגלה הסוד שהבישול האמור במכתב הוא ב-900 מעלות, ובזה טעה פרידלנדר, אבל המומחים שבדקו את החוטים ואמרו שזה כחול פרוסי, צדקו דבריהם.

הרב הרצוג נשאר בסימן שאלה גדול, ובשנים הבאות הוא נקט שכנראה החוקרים צודקים, והתנגד בתוקף למסור את המכתב לבית ראדזין שרצו לחדש את הצביעה לאחר השואה [שלא נשאר מי שידע את דרך הצביעה], כדי שלא להפיץ דבר שקר.

תשט 1949

הרב הרצוג התכתב כמה שנים עם הרב טיקוצינסקי בנושא התכלת, ופורסם בספרו עיר הקודש והמקדש ח"ה פ"ה. הרב הרצוג סיפר על חלזון הינטינה שהוא הציע, וכתב שבקרוב יעשו ניסויים על חוף חיפה. למעשה לא ידוע על שום ניסוי, והתברר שלא ניתן לצבוע בזה כלל, שאין לו שום צבען. וכן זה מופרך מבחינות נוספות, אך העיקר הוא שכל עוד לא מצאנו חלזון שצובע תכלת אין מה לדון בו. וכל הנסיונות לצבוע בו לא צלחו, עד שאפילו ד"ר קפלן החוקר היחיד שצדד בעד חלזון הינטינה, וניסה לצבוע בו שנים רבות ללא הצלחה, הודה על האמת שלא הפיקו ממנו את התכלת אלא מחלזון הפורפורה.

תשיט 1959

נפטר הרב הרצוג. שנים רבות לאחר פטירתו לא הצליחו חסידי ראדזין לקבל את המכתב הנ"ל על תהליך הצביעה, מפני שהוא אסר על אלמנתו להביא להם את המכתב, ורק בשנת תשל"ו השיגו את המכתב, ועדיין היה קשה מאד לדעת את המינונים ותהליך הצביעה, ופנו לעזרה למכון שינקר, ולאחר עמל רב של שלוש שנים הצליחו לשחזר את התהליך המתואר במכתב.

יב. גילוי התכלת

תשמא 1985

בעקבות פניית אנשי התכלת הראדזינאית לחוקרים, התעוררו לעשות נסיונות בדם חלזונות הפורפורה ולפתע התגלה לפי אלסנר ממכון שינקר שבחשיפה לשמש בזמן מסוים בתהליך הצביעה ניתן להפיק צבע כחול טהור, [הוא נעזר במידע שמצא כתוב שאור השמש משפיע על הצבע].

תשמח 1988

הרב אליהו טבגר צבע ציציות בתכלת לראשונה מתקופת רבן סבוראי.

תשנב 1992

התחילו לייצר תכלת לציבור.

בשנה זו פרסם הרב אליהו טבגר את מאמרו על חידוש התכלת בכתב העת "מוריה", שבתחילה לא רצו לפרסם את המאמר עד שהגאון הרב שמואל אויערבך פנה למערכת שיכניסו את המאמר.

ובתחילה לא היתה תורת התכלת מוגשת באופן המתאים ללומדי בית המדרש, והיה נראה שכל ביסוס הדברים נבנה על השערות של אנשי מדע בלבד, וגם מאמרו של הרה"ג הרב אליהו טבגר מקים עולה של תכלת, איננו משכנע חלק ניכר מלומדי בית המדרש, אבל לאחר כמה שנים עסקו בזה כמה תלמידי חכמים וראו על פי כללי התורה שהדברים מוכחים, והציעו את הדברים כראוי ללומדי בית המדרש כדרכה של תורה, ונוספו רבים מיושבי בתי מדרשות ועובדי השם מכל החוגים של ציבור החרדים לדבר השם, מהם לובשים בצנעה תחת בגדיהם ומהם לובשים בפרהסיא, ומוסיף והולך מזמן לזמן בכמויות שלא ייאמן. גם התפתח הרבה משא ומתן בעניני התכלת, ומתוך מעלת הציבור החרדי שלא מקבלים כל דבר וחדש וחושדים על כל דבר שמא אינו אמיתי. ועיין שו"ת הרשב"א ח"א סי' תקמ"ח במעלתנו שאנו עם קשה עורף ולא מאמינים לכל דבר, לכן מובן היטב מה שקמו גם כן מערערים בחוברות שונות, אבל ניתן לומר שהאוחזים

במצווה זו תלמידי חכמים יראי אלקים אנשי אמת שונאי בצע הם בטוחים מאד באמיתות זיהוי חלזון התכלת, ועברו על כל דברי המתנגדים, ורואים את דבריהם כחיזוק גדול לאידך גיסא שהמתנגדים טוענים טענות שקשה להולמם והתחמקויות שלא נמצא כמותם בשאר חלקי התורה, וגם מצוי וניכר בדבריהם חוסר בירור האמת והמציאות, כך שעוד נוספו ללובשי התכלת אנשים חכמים וידועים שהחליטו ללבוש תכלת דוקא מתוך קריאת דברי המתנגדים, וכך הצטרפו רבים ההולכים אחר האמת המחייבת נגד המקובל בחברה, וקימו בעצמם אל יבוש מפני המלעיגים, ורבים שאין דרכם לעשות חדשות ראו שכאן אין עצה ואין תבונה נגד השי"ת, ונעשו גבורי כח לשמוע בקול השם בהשלכת החשבונות הרבים, ולא עתה יבוש יעקב בראותו ילדיו בקרבו מקדשי השם יתברך.

לסיכום דברי ימי התכלת, בתמצית ממה שנתבאר לאורך השנים, הרומאים גזרו על התכלת והארגמן ועסקיהם מסביבות שנת ד' אלפים ק', וגזירתם לא בטלה, והמשיכו הקיסרים את האיסור מדור לדור והצליחו לחסל את כל הצובעים הפרטיים. ועד שהגיעו הערבים וכבשו מהם את אזור א"י בשנת ד' שצ"ד, כבר נשכחה מלאכת הצביעה, ויש נידון מה אירע בגורלם של בתי הצביעה הממלכתיים שבעיר צור, האם הערבים החריבו אותם מיד כמ"ש האדמו"ר מראדזין, וכן נקטו חוקרים רבים, משום שידוע שהערבים לא החשיבו את צבע הפורפורה, או שמא הם חסו על בתי הצביעה כמקור לפרנסה, כך שיש אפשרות לומר שהיתה שם צביעת ארגמן לכל היותר עד מאתיים שנה, אבל צביעת תכלת כבר לא היתה ידועה לאף אחד, כי הרומאים מאסו בצבע זה, והגויים עברו לצבוע מהקלא אילן, והיהודים לא יכלו להמשיך לאורך שנים רבות כנ"ל, ובבבל שהיו תחת פרס לא יכלו להשיג את החלזון שבחופי הים התיכון שבהם שלטו הרומאים, [ובנוסף על כל זאת עברו היהודים גזרות ושמדות רבות בין בא"י ובין בבבל], עד שנשכחה התכלת לגמרי. וגם יחידי סגולה שיכלו לדעת שהתכלת מקורה מאותה משפחה של חלזונות, לא ידעו מאיזה חלזון צבעו את התכלת ומה דרך הצביעה, והא בהא תליא כי מי שלא יודע לצבוע, לא יכול לדעת מאיזה חלזון צבעו, ובסופו של דבר נשתכחה גם צביעת הארגמן הן מהיהודים והן מהגויים לאחר מאות שנים של גזירות, וצביעתם היתה סוד מלכותי עד נפילת המלכות, ואח"כ פעם בשנים רבות קם איזה חוקר וניסה לגלות את הפורפורה כעיוור המגשש באפילה, כך החלזון המפורסם ביותר בעולם נהיה הנעלם ביותר, עד שהתעוררו מכמה תגליות מהעולם העתיק ועברו שנים רבות של בירורים עד שהגיעו לגלות את צביעת הארגמן אבל עדיין היה נראה שא"ל להפיק תכלת גמורה מהחלזונות עד שנתגלה בימינו בחסד השם יתברך.

נספח - תרגומים מפליניוס

[ספר ט' פרק נג] **כאשר מאף מקור לא יוצא השחיתות המוסרית והלוקסוס** [רדיפת המותרות] יותר ממשפחת הקונכיות, נכון הוא שהים הרי מזיק לבטן מכלל הטבע ברוב מיניו, רוב מנותיו, רוב טעימותיו של דגים... ואף גם זאת מה חשיבותה ביחס לפורפורה [ארגמן] קונכיליא [תכלת] ופנינים! לא היה מספיק שהים ישאר בגרון...

הבנת הנקרא: אריגי פורפורה ואריגי קונכיליא נחשבים שני תוצרים נפרדים, כפי שהוחשבו בימים הקדמונים וכן הוא בכתובות אשוריות תכילתא וארגמנא. ולא ידועים אלא רק ג' תוצרים אלו מתוצרי הים לתפארת הלבוש.

[פרק ס'] **היו המרגליות קנין עולם עוברות בירושה ונמכרות כעין נכסי דלא נידי אמנס את צבעי הקונכיליא** [תכלת] **והפורפורה** [ארגמן] **מבלה הזמן, בכל זאת גם אותם הוליד לוקסוס** [רדיפת מותרות] **וערכן כמו של המרגליות.**

הבנת הנקרא: אריגי הפורפורה והקונכיליא [הארגמן והתכלת] הם יקרים כמו מרגליות, למרות החסרון שלאחר זמן הם מתבלים. וגם אריגי הקונכיליא היו יקרים כל כך למרות שהרומאים זלזלו בצבע זה.

הפורפורות חיות שבע שנים לכל היותר. נחבאות עם עליית כוכב כלב שלושים יום כמו המורקסים. מתגודדות באביב, מתחככות אחת ברעותה, ומפרישות מעין שעווה מתמשכת. כן עושים גם המורקסים, אך באמצע גרונן של הפורפורות תמצא את אותה הבלוטה המבוקשת לצביעת בגדים.

הבנת הנקרא: בתקופת פליניוס קראו בשם מורקס דווקא לחלזונות אחרים שאינם צובעים, וכן הוא לעיל בפרק מ"א.

הפורפורה המשובחת מצויה בצור שבאסיה, במנינקס [האי ג'רבה ליד טוניס] **של אפריקה, בחופי גייטוליא** [מרוקו] **של האוקיינוס. ובלקוניה** [דרום חצי האי פלופונסוס ביוון] **של אירופה.**

הבנת הנקרא: חלזונות הפורפורה נמצאים והיו בשימוש במקומות רבים באזורי הים התיכון ובתוכם באזור טוניס ששם נמצא חלזונות שמפיקים גוון כחול גם בלי חשיפה לשמש.

את דרכה של הפורפורה פילסו אגודות השבטים והגרזנים הרומאים [סמלי רומי] **היא היתה להוד הנעורים, הפרידה בין פרשים לסנאטורים. נקראה לרצות את האלילים, פארה כל לבוש, ומקומה בתהלוכות הנצחון ליד הזהב היה, כך מתורץ טירוף-הדעת למען הפורפורה, אבל מנין לה לקונכיליא** [תכלת] **ערכה הרב, אשר צבעה הגלאקו** [כחלחל או מבזיק כברק עין הינשוף] **עצוב ומדכא כמו הים הרוגש?**

הבנת הנקרא: המלכות הרומאית מאסה בצבע התכלת, וכן דעת פליניוס שהיה בצעירותו מפקד רומאי, אבל העם המשיך להחשיב ולשלם ביוקר על התכלת. ביטוי שלילי כזה לתכלת הוא כתב גם על האבן הכחולה "היקינטוס" בספר כ"ג פרק מ"א.

[פרק ס"א] **מצויים שתי מיני בעלי קונכיה להכנת צבעי הפורפורה** [ארגמן] **והקונכיליא** [תכלת], וכך בכל מקום שכתב קונכיליא בתוספת אות למ"ד זהו תכלת וכשהוא מדבר על קונכיה חסרה אות [ז] **אשר להם החומר הזה, ההבדל הוא בערבוב, הבוקינוס** [השופר – החצוצרה הוא החלזון האחד המצורף לצביעה והוא אדומת הפה] **הוא חלזון קטן שמו ניתן על פי דמיונו לחצוצרה המשמיעה קול, פיו עגול ובקצהו חתוך, השני נקרא בשם פורפורה** [החד קוצים והקהה קוצים] **...מסומרת על הסליל בשווה עם שבעה עוקצים מסביב, אשר אין לבוקינוס** [לאדומת הפה אין עוקצים], **אבל לשניהם טבעות כמספר שנות חייהם, הבוקינוס נצמד רק לאבנים ונאסף סביב הסלעים** [הבולטים מהים כמו שידוע על אדומת הפה שהיא בסלעים הבולטים מהים], **הפורפורות נקראות בשם אחר: פלאגיות** [ימיות, כנראה משום שמקומן על קרקע הים ולא כאדומת הפה שמצויה בגובה הסלעים] **ומיניהן נפרדים על פי המאכל וסוג הקרקע שלהן** [בזמנם ידעו לחלק את איכות הצבע לפי המאכל והמצע שלהם].

הבנת הנקרא : שם החלזונות "פורפורה" מתיחד כשם פרטי לחלזונות בעלי הקוצים אך לא לאדומת הפה שנקראה בשם בוקינום – שופר.

[פרק ס"ב], הזמן המועיל ביותר לצוד אותן הוא ראשית הקיץ או לפני האביב... מוציאים לאחר מכן את העורק, לכך מוסיפים את המלח הדרוש בשיעור שישה חלקים לכל מאה ליטראות: יש להשרות שלושה ימים, וכוחו יגדל ככל שטרי יותר; לאחר מכן מבשלים בעופרת למאה כד נוזל מקביל תוצר של חמש מאות ליטראות; האידוי לייבשו ייעשה במעלת-חום מתונה ודרך צינור מכבשן מורחק. בזה מסירים את בשרה, אשר – כמובן – נדבק לעורק, וביום העשירי טובלים לדוד חתיכת צמר מכובס לנסיון. כל עוד שמחכים שישביע רצון, מרתיחים הנוזל. הצבע האדום בהיר וזול מהכהה. הצמר סופג חמש שעות, טובלים שוב, עד כי יגמא את כל הריר המורעל.

הבנת הנקרא : בודאי היו שיטות שונות לצביעה מנסיון של אלפי שנה, ושיטה זו מטרתה להגיע לגוון מסוים, ובגמי משמע שלא צבעו בשיטה זו את התכלת, פליניוס לא הזכיר באיזה סממנים השתמשו וכנראה היתה כאן צנזורה או מהמלכות או מבתי הצביעה, ויש שדחקו שהמלח אינו אלא צמחי מלח ממשפחת המלחית האשלגנית שהם חומרי בסיס שהוא החומר הראשון הנצרך לצביעה ולחומר השני – לחיזור השתמשו לדבריהם באנזימים של החידקים שבבשר החלזון, למרות שמדבריו לעיל משמע שהסירו את הבשר כמה שאפשר ושאינו מועיל לכלום, ועכ"פ דבריהם דחוקים.

הבוקינום [אדומת הפה] אינו יקר כי צבעו דוהה, **מוסיפים לפלאגי** [לפורפורות בעלי הקוצים כנ"ל] **לצביעת** [המספר חסר במקור] **ליטראות של צמר מהבוקינום זקוקות למאתים ליטראות, מהפלאגי מאה ואחת עשרה ליטראות, כך מתקבל צבע אמתיסט** [אבן האחלמה – סגול] **המפורסם. את הצבע הצורי מכינים: תחילה משרים בפלאגי** [הפורפורות] **בעוד הבישול בראשיתו והנוזל לא מוכן, לאחר מכן מעבירים להשריה בבוקינום.**

הבנת הנקרא : גם לצביעת צבע סגול כאבן האחלמה היו מוסיפים מדם ארגמנית אדומת הפה, אבל לא לצביעת הקונכיליא – תכלת.

שבחו הרב הוא, שצבעו כשל הדם הקרוש, מראהו כהה מלפנים, ומן הצד מחזיר אור נוצץ; זהו אשר מספר הומרוס עליו "דם פורפורי".

[פרק ס"ג] יודע אני, שצבע הפורפורה היה בשימוש ברומא תמיד, אבל בזמן רומולוס רק בלבוש המלכים. אומרים, שטולוס הוסטיליוס הכניס לאופנה את הטוגה והטוניקה בעלות שולי הארגמן לאחר הנצחון על המלכים האטרוסקים. ק' נפוס, שנפטר בזמן אוגוסטוס האלילי, סיפר: "בימי נעורי הפורפורה הסגול בא לאופנה, אשר מחירו היה מאה דינר הליטרה, ולאחר מכן בא האדום הטרנטיני. בעקבותיו בא הפורפורה הצורי, שהוכן בהשראה כפולה ושלא תוכל לקנותו אפילו באלף דינר הליטרה. גינו את לנטולוס ספינתר, מי שהשתמש בראשון בטוגה בעלת שולי פורפורה. הוסיף עוד ואמר נפוס: "מי לא מכין בימינו את ספת הסעודה שלו מאריגי פורפורה?" ספינתר היה אידיל בשנת ה-691 שמאז ייסוד העיר, בשנת הקונסולאט של קיקרו. כל אריג, שצבעו בפורפורה ושהוכן בהשריית כפולה, יוצר בהוצאות רבות, אם כי היום צובעים כמעט כולם בפורפורה כזה.

הבנת הנקרא : דברים אלו הובאו לעיל בתחילת המאמר בענין המלכות הרומאית בסוף חלק א' ובשנת ג' תרצ"ט).

[פרק ס"ד] אחרת היא ההכנה לבגדי הקונכיליא, ללא בוקינום [אדומת הפה]; מערבבים לנוזל מים ובאותו שיעור גם הפרשה נוזלית של אדם. מוסיפים עוד מחצית הכמות של התוצר. כך יוצא אותו צבע חורון בעושר מזויף, שרבים מהללים, והוא בהיר יותר, ככל שהצמר להוט לרוות את צמאונו.

להכנת הקונכיליא [התכלת] לא הוסיפו מהבוקינום [אדומת הפה, ומובן למה לא כי היא מוסיפה אדמומיות]. והוסיפו מי רגליים ליצורה [זה מראה שדרך הצביעה שונה מאד וזה מובן לפי זה שהקונכיליא היא תכלת וזקוקה לתנאים אחרים ובשונה מצבע האחלמה והארגמן הצורי.

[ספר כ"א פרק כ"ב] דברנו מספיק על הפרחים הריחניים. המותרות, שמחות בנצחון על הטבע במרוקיהן, ממשיכות להתחרות בצבעי הפרחים הראויים לשבח, עם צבעי האריגים. כאן אציין שלשה הצבעים העיקריים:

הבנת הנקרא: הוא משווה בין צבעי הפרחים לצבעי אריגי הפורפורה ומחלק את הגוונים הרבים לשלש מחלקות אדום סגול וכחול.

האדום של תולעת-שני, מחן הורד הכהה אשר – כשמסתכלים בו בבהירות – נמשכת עד פורפורות הצורית הדו-צבועה, והלקונית;

הבנת הנקרא: כאן מדובר על הגוונים האדומים, הכוללים את התולעת השני והורד האדום הכהה, בפרחים. ובאריגים הם אריגי הפורפורה הצורי הצבועה פעמיים כנ"ל, והפורפורה של לקונית.

גוון האחלמה, אשר מהסיגלית עצמה עוברת לפורפורה שאנחנו קוראים בכללה יתנינום (צבע הסגול). אנחנו מדברים על כללי הצבעים אשר כל אחד מתפרט לגוונים רבים.

הבנת הנקרא: כאן מדובר על גווני הסגול וגם בו יש כמה דרגות. גוון אבן האחלמה – אמטיסט ידוע שהוא סגול וכן הוא צבע פרחי הסיגלית ומהסיגלית בעצמה היו משתמשים לצביעה לחיקוי הפורפורה הסגולה.

השלישי ידוע במיוחד כ'קונכיליא', בגוונים רבים. אחד, של ה"הליטרופיום", אשר לפעמים צבוע מעט, ועוד רבים – רווים. אחר, של החלמית שנוטה לפורפורה. אחר, של הסיגלית-המאוחרת, הוא הקונכיליא הכי-מבריק. עכשיו, שהשוונו יחד, הטבע והמותרות ילחמו זה בזה.

הבנת הנקרא: כאן מדובר על גווני הכחול, וגם בו יש כמה דרגות של גוונים, כנראה ע"י תוספת קצת סגלולות, אבל לא בכמות שיהיה סגול ממוצע שהוא מסווג במחלקה האמצעית. והכחול ביותר הוא גוון פרח ההליטרופיום שתיאר אותו בספר ב' מ"א ובספר כ"ז כ"ט כפרח בגוון השמים, וכאן הוסיף וכתב עליו שלפעמים צבוע מעט, אפשר לפרש שכוונתו שלפעמים צבוע במעט אדמיות, ועוד גוונים רבים שרווים [ספוגים בצבע] וכנראה עם יותר אחוזים של אדמיות, או אפשר לפרש שלפעמים צבוע רק מעט דהיינו שהצבע דהוי-בהיר, ויש עוד גוונים רבים בצבע חזק שהצמר רווה הרבה מהצבע וכמ"ש לעיל שחזק הצבע תלוי בכמה שהצמר רווה את צמאנו, ואחד מהם גוון של חלמית מסוימת שיש לה גוון כחול עם נטיה לגוון הפורפורה, כנראה זו חלמית קטנת פרחים, ואחד מהם גוון של מין סיגלית מזן מסוים שפריחתה מאוחרת שגווניה לא סגול ככל פרחי סיגלית אלא נוטה מאוד לכחול, כנראה זו הסיגלית האפריקאית שיש מהם בגוון כחול, וזו היא גוון הקונכיליא היותר מבריקה.

[ספר כ"ב פרק ג'] וגם ברור שאפשר לצבוע מצמחים גוונים נפלאים, גם בלי להזכיר הגרגירים הגאלאטיים, האפריקאים, והלוסיטנאים – השני המוקדש למדי האלופים. גאול שמעבר לאלפים יכולה לצבוע צורי וקונכיליא – וכל הגוונים – מצמחים. וזה בלי לחפש בעמוקות את הארגמונים ולהציע את עצמו כמאכל למפלצי הים כל עוד שהוא חוטף שללו וסוקר המצולות שלא נגע בס עוגן... בעמידה על היבשה הם יכולים לקטוף הצבעים כמו שאוספים התבואה. אולם, יש המגרעת שצבעים אלו מתדהים בכביסה; בכל היבט אחר, הלוקסוס היה יכול להיות מקושט ביותר בהיקות – ובודאי בלי הסתכנות.

הבנת הנקרא: ישנם גרגירים הצובעים כעין תולעת שני ותולעת ארמנית, וגם בארץ גאליה מפיקים גוונים רבים מארגמן צורי עד כחול מצמחים, וכבר נודע שהיו להם פירות יער שצובעים בהם וצביעתם איננה עמידה.

דיוק התרגום: בתקופת פליניוס [זמן חורבן ביהמ"ק] היה בלשון הרומאים שם "קונכיליא" לאיזה תוצרת וגוון שמיוצר מחלזונות הפורפורה, ונחשב כתוצרת נפרדת, כפי שהיה מקובל בעולם שלפניהם שהשיבו כשני תוצרים את התכלת והארגמן [וכנראה שם זה הושפע מהשפות השמיות], המעיין הישר יראה שמדובר על הצבעי הכחול ויוכל לכלול יחד [גם גווני כחול – סגול הנוטים לכחול, אבל בודאי לא הסגול הרגיל הממוצע כאבן אחלמה ופרח הסיגלית הנפוץ וכמו שמפורש בפליניוס שהצבע הסגול נקרא בשם נפרד [פורפורה ולא קונכיליא], ונחשב תוצרת נפרדת, ואת הסגול הממוצע החשיבו הרומאים ובתקופה מסוימת לבשוהו המלכים, אבל הצבע הכחול היה מגונה בעיני הרומאים למרות שהציבור החשיבו ושילם עליו ביוקר, ואופן הצביעה שונה [שמוסיפים מי רגלים וכדו'] ועוד שליצורה של הקונכיליא לא הוסיפו מהחלזון אדומת הפה

[שהוא מכיל הכי הרבה אדמימות] למרות שלצביעת הסגול הממוצע הוסיפו ממנה, [ושמעתי שכנראה משום שהחלק האדום שהארגמון קהה קוצים אינו יציב, לכן הוצרכו לחזק את האדמימות שבו]. ועוד פליניוס מחלק את כלל הצבעים לשלשה מחלקות וקונכיליא נפרדת מהסגול הממוצע, ותמוה לומר שמדובר דווקא על סגול באחוזים קצת פחות מהסגול הרגיל, ולא מדובר על הכחול, ועל כל זאת סגול זה נחשב תוצרת נפרדת וכו' וכו' בשונה מהסגול הרגיל. ועוד כתב שיש בכל מחלקה כמה דרגות של צבע, ודווקא הכחול בחוץ?

יש שתרגמו קונכיליא – סגול אבל לפי הנ"ל הרי הסגול נחשב שונה מאד ממנו, ותמוה לומר שהכל סגול ויש רק הבדל כל שהוא ביניהם, בעוד שהוא נחלק כל כך, ואפילו האדום הצורי ודומיו הדומים לדם נקראים באותו שם "פורפורה" כמו הסגול הרגיל, ודוקא הקונכיליא נקראת בשם שונה ונחשבת כדבר נפרד, אכן קל להבין שמשום שעד השנים האחרונות [תשמ"ה] לא נודע שניתן לצבוע תכלת מחלזונות הפורפורה, לכן הגיעו לתרגם כאן שקונכיליא זה ג"כ סגול, אבל אחרי שנודע שמזה יכלו לצבוע תכלת, פשוט שהוא המסווג במילה קונכיליא, וביותר שזה צבע יסודי בשונה מהסגול, וראוי לתת לו שם, וכן היה נהוג מלפנים. עוד יש מי שתרגם [את המילה קונכיליא] "שני" ותמוה הרי גוון תולעת השני והדומה לה נזכרים במחלקה הקיצונית לצד האחר ובכל מחלקה כמה גוונים ואיך פתאום הקונכיליא יצאה מכלל הדומים לה ונחשבת גוון קיצוני ממנה וגם בה כמה דרגות שונות של גוונים [גם לכאורה לא הופק גוון של שני בדיוק שהוא ורוד – כתום, וגם אם מדובר רק על ורוד הרי לגוון זה מתאים להשתמש במיוחד באדומת הפה ופליניוס כותב שדווקא לקונכיליא לא הוסיפו ממנה], ויש שתרגמו בחלק מהמקומות שקונכיליא פירושו קונכיות ודבריהם תמוהים, הרי בודאי אי אפשר לתרגם ככה בכל המקומות, ובכמה מקומות מוכח שמדובר על תוצרת וצבע מסוים, כפי שהם בעצמם הוצרכו לתרגם, ולעומת זה בכל מקום שנזכרו קונכיות וגם בתוך קטעים אלו הם לא נזכרו בשם קונכיליא הכולל אות למ"ד – L, [כך בדקתי במקור הלטיני שקונכיה מתרגם קונכה].

וראיתי את התרגומים הבלתי מדויקים והם מכילים דחוקים רבים ועצומים וכפילויות לשון באופן שאפילו ילד בן חמש לא היה כותב ככה, ולהצדיק את מקחם הקדימו הקדמה לדברי פליניוס שהוא העתיק מספרים רבים ללא הבחנה, ולכן יש בדבריו סתירות וכפילויות לשון, והכל לפי שלא ידעו לתרגם כראוי, והאמת יורה דרכו. סוף דבר קונכיליא זהו צבע התכלת, ועוד אנחנו גם נדע ונבין לאחר, מאחר שהיה תכלת בעולם, והשתמשו בו לפאר הבגדים, הרי פליניוס כתב שמכלל החלזונות ישנם רק ג' תוצרות והם פורפורה קונכיליא ופנינים, כמה צריך להתעקש ולומר שלתכלת היה חלזון אחר מלבד כל העקמומיות שבעצם העלאת טענה זו של שני חלזונות וכדומה, כידוע לבעלי השכל הישר.

ועוד שיבוש יש בתרגום חלזון הבוקינוס [שהוא באמת אדומת הפה כפי שתרגמו הדייקנים] שיש שרצו לתרגם שזהו החלזון ארגמון קהה קוצים, אבל דבריהם לא יתכנו לפי תיאורי פליניוס למעיין הישר, וכן למתעסקים בו ברור שלא יתכן שהשימוש בו הוא רק כתוספת לאחרים אלא להיפך.

התרגום שהצעתי כאן הוא מאת הרב שלמה טיטלבוים אחר בדיקת כמה תרגומים ובדיקה מדוקדקת במקור ובמילון הלטיני, והמעין יראה שהוא כיתרון האור מן החושך ורק ככה אפשר לקרוא ביושר את הדברים.

הערות לסדר הדורות על הפורפורה – חלק ב'

¹ נראה שבמלכויות הקודמות שגם התכלת וגם הארגמן היו בגדי מלכות, בחרו בצבעים המנוגדים שהארגמן יהיה יותר נוטה לאדום, אבל הרומאים לא החשיבו את התכלת, וכמ"ש פליניוס שאינו מבין מדוע משלמים ביוקר על התכלת שצבעו אינו יפה, לכן באותה תקופה החשיבו יותר את הסגול הממוצע, אך לבסוף גם הם עברו לארגמן הצורי הנוטה לאדום. יש לציין שלפי התורה צריך להשתמש בארגמן הנוטה לאדום, ראה בספר הארגמן עמ' 81-84, ולא מספיקה האדמימות הנמצאת בארגמן קהה קוצים, ויש לערב בו מדם שאר הארגמונים.

² ויש שכתבו בשנת תתכ"ח ליצירה, משום שהם מנו את יום בריאת האדם שנה ראשונה לבריאה, אבל לפי מנהגינו יום הששי שבו נברא האדם הוא שנה שניה לבריאת העולם שנברא בכ"ה באלול. וזה נוגע גם לתרגום השנים ממנין שטרות למנין שנות העולם, שלפי המנין הנהוג ההבדל ביניהם הוא 3449 שנים, וכן כתבתי לקמן כשהבאתי מאגרת רב שרירא גאון, ויש שהורידו שנה שההפרש ביניהם הוא 3448 שנה, לפי שהם מנו מבריאת האדם שלא כמנהגינו. [ראה בהקדמה לאגרת רש"י בספר מבוא לתלמוד שוטנשטיין].

³ ראיתי מי ששאל מדוע לא כתב גם על התכלת שמקורו בדם דגים, אבל המעיין בדבריו יבין היטב, כי הוא כתב שם שהמוצרים של המקדש מסמלים את יסודות הבריאה, והתכלת מסמלת את השמים יסוד האויר, והארגמן שאינו מסמל במראהו, מסמל במוצאו את הים.

⁴ לשון המדרש: ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנו, הלשון נגנו אינו מורה שלא יתכן למצאו ושלא יתגלה עד ביאת המשיח כארון הברית וכצלוחית המן, ומצאנו כמה פעמים לשון גניזה בדברים שנעלמו לתקופה מסוימת כגון באותו מדרש תנחומא הקדום [הוצאת בובר מקץ ו' וילקוט איוב תתק"ד] איתא: כ"ב שנה עשה יוסף במצרים חוץ מאביו נגנו רוח הקודש מיעקב ובניו, ועוד איתא בתנחומא מקץ ז' ובראשית רבה צ"א: יקבוהו לאום זה פרעה שגנו התבואה בשני רעבון, ועל הפסוק למשמרת עד הבוקר [שמות ט"ז כ"ג] פרש"י לגניזה. וכן למדו גדולי ישראל במשך הדורות שאפשר שיתגלה גם בזמן הזה לפני הגאולה, כגון הרי"ף והרא"ש שלא העתיקו הלכתא למשיחא והעתיקו בפרוטרוט הלכות תכלת, והמהרי"ל בשו"ת החדשות סי' ה' כתב: וסברה הוא שמא יחזור דבר לקלוקלו, שיהא התכלת מצוי, כל שכן למאי דכתב סמ"ג דאיתו דג חלזון הוא בים המלח וכתב סימניו בקל היה לעשות תכלת, ובשו"ת חמדת שלמה אה"ע ג' כ"ג כתב: אין הדבר מוכרח שלא ימצא תכלת אף בזמן הזה, אם נעמוד על כל הבדיקות כמי שהעתיקם הרמב"ם ז"ל, וכן איתא בארצות החיים המאיר לארץ ט' ו' מ"א. ובעץ-יוסף על המדרש רבה כתב שנגנו פירוש נשתכח כמ"ש בפסחים סב: וכפרש"י ז"ל שם. ויש שהביאו את הספרי [שם מדובר על גניזת חלזון ולא על התכלת] על הפסוק [דברים ל"ג י"ט] ושפוני טמוני חול שאמר רב יוסי שניכר הוא שגנו לצדיקים לעתיד לבוא, אבל לא יתכן שכוונתו שאין להשיג תכלת, כי מוכח בגמ' בכמה מקומות שהיה להם תכלת וגם צבעו תכלת מאות שנים אחרי כן, ובעל כרחך הדברים צריכים פירוש, ואי אפשר להקשות מהם על חידוש התכלת, ונאמרו בזה כמה פירושים, ולענין הכוונה שהזקן המוזכר שם לא יוכל להתפרנס כסדר מהחלזון שכל הנמושות יקדימו אותו בלקיטתו, ומנין לו פרנסה קבועה ובכמות מספיקה, והשיב לריו"ס שהוא יודע על מקום שאין לוקחים ממנו, שהוא נשמר ע"י סממיות שעוקצות את מי שהולך לשם [כפי הגירסה המדויקת עיי"ש] והוא ידע להנצל כנראה ע"י שם קדוש כמ"ש בפירוש המיוחס לראב"ד, ועל זה אמר ריו"ס שניכר שהחלזון במקום שהוא שמור לצדיקים שיתרבו במקום שמור כזה כדי שיהא בשפע לצדיקים לעתיד לבא.

⁵ הסברה הישרה אומרת שאחרי שאנו שומעים על החלזון המפורסם של צור א"כ זה הוא החלזון המפורסם בחז"ל, ותמוה לומר שהיו בין צור לחיפה ב' בריות שונות לחלוטין וב' תעשיות שונות, ועוד יש להוסיף שהרי חז"ל קראוהו בשם כולל "חלזון" ואם היו שנים אז היה צריך לפרט איזה חלזון, וגם לא מצאנו שזבולון התברך ברכה נוספת, וחז"ל מנו בכמה דברים זבולון התברך, ראה בגמ' מגילה דף ו'. ובמדרש רבה בקרבנות הנשיאים בפר' נשא פיי"ג י"ז שהמדרש מונה את מיני קרבנותיו של נשיא זבולון כנגד מנין הברכות שבהם התברך. ולכן צ"ל שיש קשר בין התכלת והארגמן, ונחשבים ברכה אחת, כיון ששניהם מקורם בחלזונות הפורפורה. ואע"פ שהאדמימות הנמצאת בחלזון התכלת איננה מספיקה לצביעת הארגמן האמור בתורה, מ"מ גם חלזון זה שימש לארגמן בתערובת עם שאר החלזונות שממשפחת הפורפורה. [דהיינו הארגמן חד קוצים והארגמנית אדומת הפה].

⁶ באמת בתשובת רב נחשון גאון אינו מדבר על שם החלזון אלא על שם הגון. ובערבית אסמ"א זה שמים, וכנראה צ"ל לון – אסמא שפירושו מראה השמים.

⁷ כתב הראב"י בברכות סי' כ"ה וז"ל: ר"א אומר בין תכלת לכרתן, וקבלתי שמין צבע יש שנקרא כרתן, ודומה לתכלת וכן עיקר, דגר' בירושלמי בין תכלת לכרתן – בין פורפירון ובין פריסינון [כן הוא בכת"י מדויק, וכך קראו בעולם העתיק לבגד ירוק "פריסינון", וכעין זה נמצא במקור עתיק המובא בקונטרס להבדיל בין תכלת לארגמן והובא בספר משיכר

עמ' 242, וכנראה יסוד המילה מלשון כרתי שנקרא בלע"ז פרסינו כמ"ש בספר הערוך מכת"ל, והוא מעיל שקורי פורפרא, ויש שדומה לו קצת, עכ"ל. שמעתי אחד שפירש שחוט התכלת נקרא פורפירון וחוט הירוק פרסינו, אבל לענ"ד נראה שהירושלמי אומר שיבחין בין מעיל פורפירה שהוא תכלת למעיל הדומה לו שהוא ירוק, וקמ"ל שאע"פ שבין תכלת ללבן אפילו בלילה אפשר להבחין ולכן צריך להבחין דווקא בדברים דקים כמ"ש בבבלי ברכות ט: , מכל מקום למאן דאמר בין תכלת לכרתי א"צ להבחין דווקא בדברים קטנים, כי גם בדברים גדולים כששניהם צבועים קשה להבחין ביניהם בחושך עד אור הבוקר.

⁸ כתב הרמב"ם בפירוש המשניות בפרק התכלת: ואינו נמצא בידינו היום לפי שאין אנו יודעים לצבוע נ"י צבעו כן הוא בספר כפתור ופרח, ופירושו שלא יודעים להשיג את חומר הצבע האיכותי הזה, ולפי הגירסה לצבוע פירושו שאין אנו יודעים לצבוע צבע איכותי כזה. ולכל הגירסאות פירושו ברור, שאין לנו את החילזון שמפיק צבע איכותי כזה וכדלהלן שאין כל גוון כחול בצמר נקרא תכלת, אלא צביעה ידועה שא"א היום עכ"ל. ופירושו שבהגדרת "תכלת" האמורה במצוות מדובר על צבע איכותי – צביעה ידועה העומדת ביופיה כמו שכתב בהלכות ציצית פ"ב ה"א, ולא די בכך שהצמר צבוע בגוון כחול בכדי שיכנס להגדרת "תכלת" האמורה בעניני המצוות, אלא רק כשהוא נצבע באותה צביעה הידועה הנ"ל. וכך מגדיר הרמב"ם תמיד את ההבדל בין תכלת לקלא אילן, מתוך הבנתו בטעמא דקרא שהיא צביעה מיוחדת כנזכר, וכיון שאין לנו את החלזון אין לנו את הצבע האיכותי הזה. הדברים ברורים למעיינים וכן מבואר בספר עיר הקודש והמקדש ח"ה פ"ה.

ורבי אברהם בן הרמב"ם בהמספיק לעובדי השם עמ' 273 כתב: ומשום אי הכרת דג התכלת על ידי מסורת מדויקת נמנעה מהמאחרים עשיית התכלת. עכ"ל. פשוט שאין כוונתו שיכולים להכיר חלזון שצבוע תכלת והמסורת מעכבת, אלא שלא ניתן לזהות איזה חלזון יכול לצבוע תכלת, ולא יועיל לדעת באופן כללי ובסימנים כלליים שהוא מין חלזון, אלא צריך לדעת במדויק איזו בריה היא, כי בלתי אפשרי לנסות לצבוע בכל מיני החלזונות.

⁹ הקלא אילן והאיסטיס נקראו שניהם בערבית "ניל" כידוע, וכן הוא בראשונים, וצבע הלכ"ה לפי הרמב"ם בפירוש המשניות הוא הארגמן, אבל בהלכותיו לא הזכיר זאת ויש חולקים שנעשה מהחלזונות, ועכ"פ צבע הלכ"ה מתחליפי הארגמן הוא, ונמצאנו למדים שלאחר שנשכחה מהעולם מלאכת הצביעה מחלזונות הפורפורה, אף המלכים צבעו בגדיהם בתחליפי התכלת והארגמן.

¹⁰ בספר המדריך המספיק על לשונות הרמב"ם לר' תנחום הירושלמי כתב בערך "חלזון" – חלזון הזה כל זמן שהוא גדל נרתקו גדל עמו [מד"ר דברים ז' וערוך בשם הפסיקתא], הוא אלחלזון בערבי גם כן, ותרגום ירושלמי יירש הצלצל יתרך חלזונא [מובא בערוך, והוא החלזון שביבשה שמקלקל הצמחים], אבל [מצוי בתרגום מערבית לשון "אבל" במקום וא"ו החיבור כמו שתמצא בחובות הלבבות] דם חלזון שצבועים בו התכלת הוא גם כן מין מן החלזון [ולא חדשים מקרוב באו שטעו בלשון "והוא דג"] דמו אסו"ד [כצ"ל כמ"ש במקור והוא בערבית שחור וזהו מ"ש הרמב"ם ז"ל דמו שחור כדיו, ואח"כ בעת הצביעה הוא נעשה כעין הרקיע, וכדאשכחן בקלא אילן שנמכר כגושים שחורים], ואם נצבע בו דבר נגלה בו צבע כחול נקי מזהיר בצחות הכי גדולה [כנראה ר"ל ללא עירוב גוון אחר] ולא נפסד ולא נעלם ולא משתנה כמו שמשתנים שאר הצבעים אם עברו עליהם ימים רבים. עוד הובא מפירושו לספר דניאל לעיל לגבי מלכות בבל.

¹¹ יש מקור בזוה"ק לזה שעשיו שייך לגון אדום וישמעאל לגון ירוק, וכמ"ש מהר"ח פלאגי בספרו נפש חיים ערך גוונים וז"ל: הטעם שברחו הישמעאלים הגוון ירוק, שהוא הנקרא ויד"ר בלעז שהוא ירוק ככרתי, להיות להם למעלה [נ]. ב. לחשיבות, וגם לעשיו הוא אדום – גוון אדום ... רחש לבי למצוא סמך לזה מדברי הזוה"ק של סדר פנחס ברעיא מהימנא דף רט"ו. וז"ל: ירוקא דא לבושה דאברהם אצטבע לבושה גוון דא כד נפיק מיניה ישמעאל, סומקא דא גוון יצחק דאיתא סומקא ואצטבע כד נפיק מיניה עשיו, ואתמשך ההוא סומקא לתא... וצריך לומר כי כמו שיש בגוון הללו מצד סטרא דקדושה הרומזים למידות העליונות ולבחינת הקדושה כמו כן ונהפוך הוא לסטרא אחרא... ובדבר הזה אציגה נא עמך לשון התיקונים תיקון כ"א דף נב ע"ב ועיין עוד בתיקונים תיקון ע' דף קכד. דשם ביארו להדיא הגוונים שרומזים לסטרא דקדושה אם הוא זכאה, ולהיפך – להיפך [והנה גוון התכלת הוא דומה לרקיע ... וזה הגוון מורה על הענוה כמו שתראה להרב רבינו בחיי ז"ל בסי' תצוה שכתב וז"ל: יששכר על ספיר והוא הנקרא שיפיל"י והוא מראה תכלת ... וצבע זה של תכלת אינו צבע של גאוה כצבע של אדמיות או צבע ירוקית שקורין גרין ששניהם צבעים של גאוה... עכ"ל מהר"ח. וראה בתיקונים תיקון כ"א הנ"ל וז"ל: "ותכלת לית בסטרא אחרא בגין דאיהי דמיא לכורסייא יקירא" [נדפס בדף מט. או מג: ובדפי הגר"א נה: ובפירושו ס:]. ונמצאנו למדים שהתכלת היא הצבע היסודי ללא תערובת ואין בה אחיזה לסט"א, וכל אחיזתו היא או בתוספת גוון אדום שנעשה גוון פורפיר, או בתוספת גוון צהוב שנעשה גוון ירוק, וכמה מוזרים דברי המתעקשים שחושבים שהתכלת צריכה להיות דווקא מעורבת בצבע אחר, והשכל הישר יכחיש, שא"כ חז"ל היו צריכים ללמדנו דבר כזה ואיה שוקל וסופר כמה צריך לערב וכמה לא, ואחר שנמצא שאפשר לעשות מראה תכלת גמור שאין רואים בו גוון אחר, פשוט לכל בעל שכל שאין טעם לחפש דווקא גוון אחר, וזהו גוון הרקיע בטהרתו – טהור מתערובת גוונים אחרים, וזהו הצבע שהיה בו עיקר שימוש של צמח האינדיגו משנים קדמוניות שהיה מגיע מהודו והיו מזייפים בו את התכלת, ורק בדרך טפל ואקראי הפיקו גוונים קצת שונים. ומה שאמרו במדרש תהלים

פרק כ"ד שהתכלת דומה לשמים, ומשם העתיקו למדרש רבה פר' נשא פרשה י"ד ג', היינו משום שלפי חז"ל הגוון הכחול והגוון הירוק ככרתי נחשבים דומים זה לזה, עיין בחי' הרד"ל על המדרש רבה שם, וכן מוכח במדרש תהלים פרק צ. שהתכלת דומה לעשבים ועשבים לאילנות ואילנות לרקיע.

¹² יש להעיר שבקרב הראשונים היה הדבר פשוט וברור שהחילוץ הוא ממשפחת החלזונות בעלי הקונניות, כפי שנקרא חלזון בערבית ובשפות הקדומות מלפני מאות שנים, וגם המילה "חלזון" היתה שגורה בלשונם והשתמשו בה בפירושה כדבר המובן והידוע לכל, כגון בפירושה למסכת שבת דף קז. ולא מצאתי אף אחד מהראשונים שאמר שהחלזון של התכלת הוא דג טהור, ורק בדורות האחרונים שהתרחקו הרבה יותר, ניתן לראות ניסיון בדבר וציוד לכאן או לכאן, אך תמיד היו חכמים שלא הסתפקו בדבר זה.

¹³ מה שכתב שאינם צריכים לו משום שהאסטיס מצוי הרבה וצובעין אותו באופן שאינו יורד, יש שהבינו שכונתו שרק בדורות האחרונים למדו לצבוע אותו באופן כזה, אבל דבר זה לא נתפרש בדבריו, [הגם שכן י"ל לפי הרמב"ם, אך אי אפשר לומר כן בשם הרדב"ז], ויתכן – וכך נראה – שלא חל שינוי באופן הצביעה, וכל דבריו הם רק לומר מדוע אין צריכים לו כי מצוי הרבה אותו איסטיס שצובע באופן אומנות, ואם תשאל מדוע בדורות הקודמים היו צריכים לו, בשלמא ישראל צריכים לו למצווה, אבל אומות העולם למה הוצרכו לו, יתכן שבתחילה השימוש בצמחים לא היה נפוץ ולא הכירוהו, ועבר זמן רב עד שידעוהו, וגם אחר שהורגלו לצבוע בו, לא ידעו אם איכותו שווה לצבע החלזון, וצבע החלזון כבר מוחזק מאות שנים מזמן האבות כצבע הטוב ביותר ואשרוהו המלכים, ולא היו להם כלים מדעיים להשוות את החומרים. ואפילו אם איכותו שווה, הרי דרך הנכבדים והעשירים שלא יקחו חיקויים, כמו שלא ירצו דמוי זהב ודמוי יהלום, אע"פ שיאמרו להם שאיכותם שווה. גם יתכן שבסוף ירד המחיר של התכלת לצרכי חולין והיה עדיף לצבוע ארגמן, ומה שהיו גם בתקופת האמוראים בגדים של תכלת מהחלזונות, י"ל משום שהדבר מצוי, שאם לא נזהרו היטב נחשף הצבע לאור היום או למים חמים, ומאז כבר אי אפשר לצבוע ארגמן.

¹⁴ בזמנו זיהוי החלזונות היה מכוסה בערפל, אבל השם פורפור שימש בכמה שפות לגוון סגול, והחז"י שבספריו ידיעות רבות מספרי אומות העולם, ראה בספריהם שהיו צובעים בחלזונות הפורפורה ולכן הסיק שצבע התכלת הוא סגול. ונמצאנו למדים שכל כך היה ברור לו כשמש שהחילוץ של התכלת הוא חילוץ הפורפורה, עד שהסכים לשנות מדברי הראשונים ומכל המקובל שהתכלת כחולה ולהחליט משום כך שהיא סגולה, וכן כתב זאת בשו"ע על ההבחנה בין תכלת ללבן, דהיינו בין סגול ללבן, ופשוט שאילו היה יודע שיכולים לצבוע בו צבע כחול טהור, בודאי היה מקבל דבר זה, ואדרבה לולי שנעלם ממנו דבר זה לא היינו יודעים עד כמה הוא היה בטוח וגמור בדעתו שחילוץ התכלת הוא חילוץ הפורפורה.

¹⁵ תחילת לשונו: ובענין צידת חלזון אמרו בפרק במה מדליקין (שבת כו.) ולכורמים תני רב יוסף אלו צידי חלזון מסולמא דצור עד חיפה, וכדבר הזה ממש כתבו גם סופרי אומות העולם וכו'. עכ"ל. אבל לפמשי"ת אין כוונת חז"ל שאינו נמצא במקום אחר, אלא שמתוך חופי א"י הוא מצוי דווקא בצפון הארץ לעומת הדרום, אכן הוא נמצא גם בשאר מדינות בהמשך הים התיכון. וכן נקט הרדב"ז ז"ל בתשובתו ח"ב סי' תרפ"ה, שהחלזון יכול להמצא גם בים סוף, ואינו סותר למה שאמרו שהוא בין צור לחיפה, ובדבריו מבואר הסבר נוסף, שבא"י היה עולה דהיינו נסחף אל החוף, ובשאר מקומות לא היה עולה, וצריך לצודו מתוך הים ע"י צידי חלזון.

¹⁶ וכתב שם בהערה: ואל תאמר שכוונתם על חלזון הנזכר במסכתא שבת... כי דם חלזון הוא תכלת ולא ארגמן, ומוכח שהוא מין אחר עכ"ל. ואין לומר שכוונת הגמ' לחלזון הארגמן בלבד ולא כהבנת הראשונים ורב נסים גאון, כי בכל מקום שדיברו חז"ל על חלזון בעניני צביעה, הדעת נותנת שמדובר על חלזון התכלת, כי רק על התכלת לימדו אותנו שנעשה מחלזון, ובדאי לא ידברו חז"ל באופן המבלבל ומטעה את הלומדים, עד שאפילו גדולי הדורות הבינו שמדובר על חלזון התכלת, ומניין יידעו שמדובר דווקא על חלזון של ארגמן, רק יתכן שמדובר גם על התכלת וגם על הארגמן, וק"ל, [ובכלל לא נזכר בשום מקום ממה נעשה הארגמן, ואפש"ל שלא מעכב חלזון, או להפך אפש"ל שיש קפידא בגוון מסוים, ולומר שהוא מחילוץ זה רק יבלבל ויטעה שבשאר גוונים ג"כ כשר, ולדוגמא סגול שאינו נוטה לאדום]. וכמובן עדיין לא נודע בזמנו, שמתוך אותם חלזונות ששימשו לארגמן [שהם שלשה מינים], יש מין אחד שאפשר בקלות להפיק ממנו תכלת. וכיון שזה לא נודע א"כ לא יכל לקבל את ההנחה שחלזון התכלת הוא בכלל חלזונות הפורפורה, והוצרך לומר שהיה חלזון אחר לתכלת, שזה דבר דחוק גם כן וכנ"ל בהערה 5, ופשוט שאם היה יודע שאפשר להפיק מהם תכלת לא היה נדחק לומר שהיה חלזון אחר.

¹⁷ הדבר ברור למעיינים שמשום סימן לא היה מגיע לדיונון, אלא הכל נבנה על הכתוב ברמב"ם שדמו שחור כדיו, [נ. ב. הלשון "כדיו" בא לאפוקי צבע התכלת, שבהלכות הבאות קורא לו שחור אך אינו כדיו], וכבר היו כמה חוקרים שחשבו על רעיון זה כפירוש ללשון הרמב"ם, וכמובן שום חוקר לא הגיע לדיונון מתוך מחקר על התכלת, אלא רק באו לפרש את הבנתו של הרמב"ם בלי לתמוך בהנחה זו. למעשה זה צ"ע להסתמך על לשון שלא נמצא בשום מקום בחז"ל ולעשותו כסימן המרכזי ביותר, ולא נמצא מי שיכתוב כן חוץ מהמעתיקים מהרמב"ם וכבר מאות שנים לפני כן פסק התכלת,

ויש לציין שהרב הרצוג הציע שמקורו מדברי אריסטו על הפורפורה, שכי"כ בספרו שהיה לפני הרמב"ם, ועוד אפשר לומר פשוט שהרמב"ם למד כן מהקלא אילן שנמכר בצורת גושים שחורים, וכשמדללים אותו נעשה כעין הרקיע. ואולי הרמב"ם הסתמך על שני הדברים גם יחד, ויש הסבר נכון מדוע אריסטו כתב כן ואכמ"ל. ולמעשה דברי הרמב"ם לא יצאו לבטלה, אע"פ שיש כאן גם צבע אדום, סוף סוף צבעו סגול שבריוז נראה שחור כדיו, וכשפושטים את דמו לשכבה דקה רואים את סגלולותיו. אך כשישנה כמות הראויה לצביעה מראהו שחור כדיו, ועוד מתקיימים הדברים כפשוטן כשמיבשים את הדם, כי לצורך שימורו [למי שאינו צובע מיד וכמ"ש במנחות דף מב: מייתין דם חלזון] ולסחור בו צריך לייבשו כדי שלא יבאיש, ואז הוא שחור כדיו לחלוטין, אך מבקשי האמת אינם רואים צורך להגיע לכך. עכ"פ הרמב"ם מלמד אותנו שלא נחפש חלזון שדמו כעין הרקיע, אלא דמו צריך להיות מרוכז כהה מאד, ואחר כך מדללים אותו ונעשה כעין הרקיע, וכן הוא בדברי רבי תנחום הירושלמי לעיל בהערה 10.

¹⁸ וכן בהקדמתו לספרו השלישי "עין התכלת" כתב: בינו נא אחי... עד שנפל חכם מישראל ברשת חקירת חכמי העמים, שלהיות שאין להם קבלה ומסורת, חקרו בזה עם חכמתם, ועלתה להם שהוא נוטה לאדום, עכ"ל. בפרט הזה הצדק עם האדמו"ר שהתכלת היא כחול גמור, וזהו מה שהתגלה בדורנו שהחלזון יכול להפיק צבע כחול גמור.

¹⁹ הרב הרצוג התקשה בתיאורי הברייתא מנחות מד. ת"ר חלזון זה גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחת לשבעים שנה. בתאור שברייתו דומה לדג לא התקשה כלל, ולדעתו הכוונה שזו סוג ברייה הדומה לדג אך לענ"ד העיקר כפרוש רש"י ורבינו גרשום שדומה בתבניתו, ואכן צורתו דומה לדג מפני שקונכיתו מתרחבת בהדרגה, ורבים מסל"ת ותשב"ר אמרו שזה נראה להם כמו דג, וזה שולל את הינטינה שהיא שטוחה כחלזון היבשה. בתאור גופו דומה לים התקשה שמראה הקונכיה הינו לבן שחוממי, ויתכן שאילו ראהו בים שיש לו צמידה ביולוגית [שהם נקודות מיקרוסקופיות בין חי לצומח הדבוקות בו היטב], לא היה מתקשה בזה, ובקצרה ישנם ג' דרכים ישרות: הא' שיתכן שהצמידה היתה בזמן חז"ל דומה לים אע"פ שהיום התרבו גוונים רבים וזה דבר שבקלות משתנה בטבע ואכמ"ל. הב' שדומה לים שלידו, כי ים היינו קרקע הים, ובכל מקום מקבל את אותו הגוון של האבנים שלידו. וזה דבר שמסמן את החלזון הזה שמקום גידולו המיוחד הוא בין האבנים ולכן הוא נפוץ בצפון הארץ שהקרקע סלעית וכן שמו בכמה שפות "מורקס האבן" והצמידה מתרבה במקום האבנים, ולעומתם חלזונות ממניים אחרים המצויים עמוק יותר בקרקע בוצית לא מצוי שנדבקת בהם הצמידה כפי ששמעתי מפי אנשים שצוללו וראו את החד קוצים שהוא נמצא עמוק יותר בקרקע הים וסיפרו שראוהו בלי צמידה, וגם קונכית החלזון הזה מחוספסת כאבן בלתי מסותתת ולכן נדבק עליו ולאפוקי מחלזונות שקונכיתם חלקה. הג' שדומה להפליא לגלי הים [אידוואת דימא. עיי' גמ' ב"ב ד. וברבינו גרשום. וסוכה נא: וברש"י. וכאן מתקיימים ב' הפירושים]. וניכר בו צורת גלים גדולים וביניהם גלים קטנים וכמ"ש בירושלמי שקלים ו' א' חנניה באחר"י אומר בין כל דבור ודיבור דקדוקיה ואותיותיה של תורה, דכתיב [שה"ש ה' י"ד] ממולאים בתרשיש – כימא רבא, רשב"ל כו' הוה אמר יפה למדני חנניה באחר"י מה הים הזה בין גל גדול לגל גדול קלים קטנים, כך בין כל דיבור ודיבור דקדוקיה ואותיותיה של תורה. וכן הוא במדרש בשיר השירים רבה שם. בתאור שעולה אחת לשבעים שנה התקשה הרב הרצוג, אבל נראה פשוט כהרדב"ז ח"ב סי' תרפ"ה שזו היא מתנה משמים בחלקו של זבולון, שנשחפים ליבשה פעם בשבעים שנה כדי שלא יצטרכו לטרוח, אבל בשאר מקומות לוקחים אותו מן הים ששם הוא מצוי כל הזמן, ועל זה אמרו שהיו צידי חלזון, ובזה כל שכן שדמיו יקרים. ואדרבה זהו הפירוש הפשוט בעולה אחת לשבעים שנה. ובמכתבו של רב הרצוג לפרופסור פפיסטר בשנת תשי" 1950 הוא כתב שכל הסיבה שהוא מציע הצעה אחרת מחלזון המורקס היא בגלל שקשה לו מהתיאור שגופו דומה לים, וחזל מלהזכיר שהוקשה לו גם התיאור שעולה לעי' שנה. עכ"פ הכל התבאר היטב לעיל.